

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Dinî, İçtimai ve Hukuki Bir Kavram Olarak Hutbe

Khutbah as A Religious, Social and Legal Concept

Seyfullah BOZGEYİK

Yüksek Lisans Öğrencisi,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı.
sbozgeyikk@outlook.com
ORCID: 0000-0003-1799-9255

İzzet SARGIN

Prof. Dr.,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı.
izzetsargin@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-6101-9464

Cilt/ Issue: 4/2, 259-296

Geliş Tarihi: 21.06.2024

Kabul Tarihi: 14.09.2024

Atf: Bozgeyik, Seyfullah-Sargin, İzzet
"Dini, İçtimai ve Hukuki Bir Kavram
Olarak Hutbe". *İLSAM Akademi Dergisi* 4/2
(Ekim 2024), 259-296.

Dipnot: Seyfullah Bozgeyik-İzzet Sargin
"Dini, İçtimai ve Hukuki Bir Kavram
Olarak Hutbe". *İLSAM Akademi Dergisi* 4/2
(Ekim 2024), Sayfa.

ÖZ

Bir topluluğa bir maksadı anlatmak, öğüt vermek, bir görüşü kabul ettirmek ve bir eyleme teşvik etmek gibi amaçlarla yapılan güçlü ve etkileyici konuşma olarak tanımlanan hitâbet, tarihin her döneminde yapılagelmiştir. İslam öncesi Arap topluluklarında da sıkça kullanılan ve Câhiliye dönemindeki asabiyyet anlayışıyla putperestlik inancı etrafında yapılan hitâbet, İslam'ın gelmesiyle birlikte İslami düşüncenin hakim olduğu bir muhtevaya bürünmüş, hutbe kavramı altında cuma ve bayram namazlarında da uygulanarak ibadet hayatının bir parçası ve İslam ibadet hukukunun bir rüknü haline gelmiştir. Fıkıh literatüründe cuma ve bayram namazları bölümlerinde yer verilen hutbeyle ilgili görüş ve hüküm farklılıkları vardır. Hutbenin ibadet hayatımızın bir rüknü olması sebebiyle, fıkıh mezheplerinin hutbe hakkındaki hükümleri mukayese edilerek ortaya çıkan hüküm farklılıklarının sebeplerinin bilinmesi önem arz etmektedir. Araştırmamız, ehl-i sünnet anlayışını kabul eden Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhepleriyle sınırlandırılmıştır. Çalışmamız neticesinde, bu mezheplerin hutbeyle ilgili görüş farklılıklarının temel nedenleri mezheplerin sünnet anlayışı, örf ve daha iyi bir hutbe sunumunun sağlanması olarak sıralanabilir. Ayrıca, hutbe metinlerinde hukuk güvenliği, hukuk ile ahlak bütünlüğünün sağlanıp korunduğu ve hukuka riayet etmenin ibadetler ile İslam'ın diğer hükümleriyle bağlantılı olduğu gibi ana mesajların verilmek istendiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, İslam Hukuku, Mezhep, Cuma Namazı, Hutbe

ABSTRACT

Oratory, defined as a powerful and impressive speech made for purposes such as explaining a purpose to a community, giving advice, getting an opinion accepted, and encouraging an action, has been made in every period of history. Oratory, which was also frequently used in pre-Islamic Arab communities and was made

around the belief of idolatry with the understanding of anger during the period of ignorance, took on content dominated by Islamic thought with the advent of İslâm and became a part of the life of worship and a pillar of Islamic worship law, also being applied in Friday and Eid prayers under the concept of khutba. There are differences of opinion and judgments about the sermon given in the Friday and Eid prayers sections in the Fiqh literature. Since the sermon is a part of our worship life, it is important to know the reasons for the differences in judgments that arise by comparing the judgments of fiqh sects about the sermon. Our research has been limited to the Hanafi, Shafi'i, Maliki, and Hanbali sects that accept the Ahl-i Sunnah understanding. As a result of our study, the main reasons for these sects' differences of opinion about the sermon can be listed as the sects' understanding of Sunnah, custom, and ensuring a better presentation of the sermon. In addition, the main messages of the khutba texts include the security of law, the unity of law and morality, and the connection between the observance of law and worship and other provisions of Islam.

Keywords: Law, Islamic Law, Sect, Friday Prayer, Khutbah

EXTENDED ABSTRACT

Oratory, defined as a powerful and impressive speech made for purposes such as explaining a purpose to a community, explaining an idea, giving advice, making an opinion accepted, and encouraging an action, has been made in every period of history. The art of oratory was also frequently used in pre-Islamic Arab communities and became an important element of Arabic literature, at least as much as poetry. The first sermon in pre-Islamic Arab communities, Hazrat. Muhammad VII. ka'b b, who is the grandfather of the generation. It is based on Luey. Ka'b b. It is known that Lueyy performed a weekly worship along with reading a sermon on Fridays, and this practice was called “Yawmul-Aruba (day of Arabism, day of explanation)” at that time. The speeches made within the framework of the belief in paganism with the understanding of anger during the period of ignorance took on a content dominated by Islamic thought with the advent of Islam. Oratory, which has been performed since the early periods of Islamic history, has become a part of worship life by being applied in Friday and Eid prayers under the concept of sermon and has become a part of Islamic worship law. Hz. Two basic qualities of Muhammad's sermons, which are short and concise, attract attention in terms of form. The first of these is in the form of a question-answer; the second is that it repeats short sentences. As a prophet and community leader, Hazrat. It is seen that Muhammad addressed

individual and social issues related to all aspects of material and spiritual life in his sermons. As a result of the evaluation of these sermons, the form structure of the sermon was revealed, and sermons were prepared accordingly. During the period of the Rashid caliphs, khutbe gained a sociological importance in which political problems were also discussed in addition to maintaining its position in the life of worship. For example, the Prophet. It is largely thanks to the art of oratory that the first caliph election was settled immediately after Muhammad's death without being turned into a power struggle. During the consultation held in the shadow of saide me, Hazrat. As a result of Omar's effective address to those who were there, Hazrat Umar. Abu Bakr took the oath of allegiance as caliph from the Muslims who were there and was elected as the first caliph. He also gave a speech explaining the general principles of the policies he will follow. Hz. Umar, Hazrat. Uthman, and Hazrat. Ali also used the method of oratory frequently for various reasons during his time. Hz. During Ali's time, the duty of the sermon to be a political icon was carried one step further. Hz. The governor of Basra during the time of Ali Abdullah b. During the Abbas caliphate discussions, the Prophet. He read a sermon on behalf of Ali and based on the fact that those who listened did not object, Hazrat. It is assumed that allegiance was paid to Ali. During the Umayyad period, the sermon became an effective political tool in the full sense. For example, Muawiya's conducting the process of transforming the caliphate into a kingdom mostly through sermons is one of the most remarkable events in which sermons are used as a political tool. Throughout the history of Islam, the sermon has been prepared in accordance with the system and purpose of the religion. It is seen that the main messages are tried to be given in the sermon texts, such as the security of law, the belief dimension of legal norms, the integrity of law and morality are ensured and protected, and compliance with the law is connected with worship and other provisions of Islam. There are many differences of opinion and judgments about the sermon included in the Fiqh liturgy in the context of Friday and Eid prayers. Since the sermon is a part of our worship life, it is an important issue to know the evaluations of fiqh sects about the sermon and the differences in judgments that arise as a result of these evaluations. As we mentioned above, the main starting point of the differences of opinion of fiqh sects about the sermon is the nature and quantity of the sermon. However, in the fiqh literature, the subject of khutbe has been dealt with within the framework of the systematics of fiqh science by classifying it under subject headings such as the rukun, conditions, and sunnah of the sermon. In addition, the fiqh sects, which also deal with the manners and makruhs of the sermon for a more effective presentation of the sermon and a more rigorous performance of worship, have put forward opinions and requirements that they mostly agree on in this regard. As in history, it is

important for the sermons that deal with some current issues to process the new issues that are emerging today in terms of raising the awareness of society.

GİRİŞ

Arap kültürünün ve edebiyatının şiirden başka baskın bir ögesi de hitâbettir. Hz. Peygamber'den önce ve peygamber döneminde de hitâbet sanatı toplumda oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber Mekke ve Medine dönemlerinde dini tebliğ etme sürecinde bu yönetime sıkça başvurmuştur. Hitâbet sanatı Hz. Peygamber'in hicreti esnasında Kubâ mescidinde okuduğu ilk Cuma hutbesiyle birlikte hutbe olarak kavramlaştırılarak ibadet hayatına girmiş ve Cuma namazının bir rüknü olarak kabul edilmiştir. Bayram namazlarında da hutbe okunması sünnet olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, çeşitli vesilelerle, savaş vb. gibi sebeplerle gerekli gördüğü durumlarda da hutbe irâd etmiştir.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren hutbenin, insanları etkileme gücünü fark eden siyasî şahsiyetler, hutbe vâsıtasıyla kendi inanç, düşünce ve uygulamalarını insanlara aktarmaya ve onları etkilemeye çalışmıştır. Hutbeyi, siyasîlerin kendi sübjektif anlayışlarını aktarma vâsıtası olarak gören bazı kişiler, rahatsızlıklarını ifade etmek için hutbeyi dinlememeyi tercih etmişler ve cemaati terk etmişlerdir. Bu durumdan rahatsız olan idareciler de hutbenin irâd şeklinde çeşitli değişiklikler yapmışlardır.

Cuma ve bayram namazlarında, toplumun bilgilendirilmesi açısından önemli bir konuma sahip olan hutbenin uygulanmasında yetkili şahısların bir kısım tasarruflar yapması ve fıkıh mezhepleri arasında hutbe konusunda meydana gelen görüş farklılıkları, çeşitli hükümleri ortaya çıkarmıştır. Bu farklı hükümlerin sebep ve sonuçları açısından değerlendirilmesinin gerekli olduğu kanaatine vardığımdan hutbe konusunu mütevâzî bir çalışma olarak ele almaya karar verdim.

1. HUTBE KAVRAMI

1.1. Tanım

Lügatte *خ-ط-ب* den türetilen bir ad olan "hutbe" "*bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma, güzel söz söyleme, başı ve sonu olan bir konuşma ve bir kimsenin inandığı, bağlandığı bir gerçeğe, toplumu da inandırmak için bütün kişiliğini kullanarak yaptığı telkin konuşması*¹", "*bir konu hakkında yapılan önemli ve etkili konuşma, her türlü ihtilafı bitiren söz*" anlamlarına geldiği gibi², fiil olarak "*fesâhât ve selâsetle (akıcılıkla) nutuk irâd etme*"³ anlamına da hâzirdir.

İslâm Hukuku bağlamında (ıstılah) hutbe, başta Allah'a zikirle Hz. Muhammed'e salavat yapılan, Müslümanları bir konuya dair bilgilendiren yahut ikaz eden,

1 Kerim Sunguroğlu, "Türkçe Kompozisyon (Söz ve Yazı Tekniği)", *Din Öğretimi Dergisi*, 1970.

2 İbn Manzur, "Hutbe", *Lisanü'l-Arap*, (Beyrut: Darü'l-Sadr, 1965), 1/360-362.

3 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1899), 584.

vaaz ve nasihat içerikli bir konuşmadır.⁴

Ebû Hanîfe (ö.150/767) hutbenin bir zikir olduğunu söyler⁵. İmâmeyn'in de içinde bulunduğu cumhura göreyse hutbe, Allah'a zikir ve Hz. Muhammed'e salavatın ardından, Arap örfünde hutbe olarak görülen, Müslümanları iyiliği emredip kötülükten yasaklayan bir konuşmadır.⁶

1.2. Hutbenin Tarihi

Hz. Muhammed zamanında ve sonradan hutbe konusuna geçmeden evvel Câhiliye devrinde de hutbe konusuna değinmekte fayda vardır.

1.2.1. Câhiliye Döneminde Hutbe

İlk hutbe Hz. Muhammed'in yedinci kuşaktan dedesi Kâ'b b. Lüey'e dayandırılmaktadır. Kâ'b b. Lüey'in, Cuma günlerinde bir hutbe okumakla birlikte haftalık bir ibadet yapmıştır ve bu uygulamaya o zamanlar "Yevmü'l-Arûba (Araplık günü, açıklama günü)" denmiştir.⁷

Câhiliye zamanındaki asabiyet anlayışıyla putperestlik inancı, İslâm'dan önceki hutbenin muhtevasını direkt olarak etkilemiştir. O zamanlar kabilesini övmek ve farklı kabileleri eleştirmek, atalarıyla inançları yüceltmek üzere hutbeler verilmiştir.⁸ Ayrıca, yapılmış olan savaşların ardından intikam hırsını artırmak ve harp çağrısında bulunmak üzere yahut barış söylemleri ile savaşan kabilelerin ya da devletlerin arasını bulma niyeti ile de hutbeler verilmiştir.⁹

Câhiliye devrinde "hutbetü'l-ımlâk" denen nişan ve nikah törenlerinde kız isteme yahut evlenenleri övmek için konuşmalar yapılmıştır. Hutbe sözcüğü ile aynı kökten gelen hutbe sözcüğünün anlamsal yakınlığı dikkate değerdir.¹⁰ Bilgili

4 Mustafa Baktır, *Hutbe* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 18/425-428.

5 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitabü'l-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın, 1. Baskı (Katar: Daru İbn Hazm, 2012), 1/303.

6 Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rıfat Feyz Abdülmuttalip (Beyrut: 2001), 2/409. Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenühî, *el-Müdevenetü'l-Kübra*, 1. Baskı (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 1/236. İbn Kudame el-Makdisî, *El-Muğni*, trc. Alparslan Tunçer (İstanbul: Kârınca ve Polen Yayınları, 2015), 1/413.

7 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 45.

8 Nesim Sönmez, *Sadrü'l-İslâm Döneminde Hitâbet Türleri ve Temel Özellikleri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2013) 352-372.

9 Hüseyin Elmalı, "Arap Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/158-160.

10 İbn Manzur, "Hutbe", 1/ 362-364.

insanların panayırlarda¹¹, elçi kabullerinde yahut önderlerinin huzurundaki konuşmaları, ölen kişinin vasiyetini açıklamak yahut taziye için yapılan konuşmalar, kâhinlerin gaybdan haber vermek için yapmış oldukları etkileyici anlatımlar câhiliye dönemindeki hitâbetlerdendir.¹²

Câhiliye devri hitâbeti, hitâbetin biçimi ve özelliklerine göre de önem kazanır. Bir mukaddimenin bulunmaması ve direkt olarak konuyla başlanması, kısa fakat süslü cümleler ile veciz bir biçimde konuşmanın yapılması câhiliye dönemindeki hitâbetin özellikleri arasındadır.¹³ Câhiliyedeki hatipler, nikâh hitâbeleri haricindeki konuşmaları ayakta ve yüksek bir yerde yahut bir hayvanın sırtında yapmıştır. Topluluğun karşısına güzel bir kıyafet ile çıkmak, elinde baston, kılıç yahut mızrak tutmak, başa sarık sarmak, irticâli olarak ve rahat bir biçimde konuşmak bu dönemin hitâbet özelliklerindedir.¹⁴

1.2.2. İslam Tarihinde Hutbe

İnançla ahlâk açısından bozulan bir çevrede ortaya çıkmış olan İslâm, ilk önce tevhit anlayışını ve ahlâksal bir düzeni insanlar arasında yerleştirmeye çalışmıştır. Daha sonra toplumsal değişmelere ve gelişmelere bağlı olarak irâd edilen hutbelerin içeriklerinde farklılıklar söz konusu olmuştur.

Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan durumlar karşısında insanları bilgilendirmek, meydana gelen sosyal ve siyasal durumlardan onları haberdar etmek maksadıyla Hz. Peygamber ve Müslüman yöneticiler tarafından hutbeler irâd edilmiştir.

1.2.2.1. Hz. Peygamber'in hutbelerinden örnekler

Hz. Muhammed'in tebliğ sürecinde ve müşriklerin de kendi iddialarını anlatmalarında insanları etkileme, ikna etmeye ve yönlendirmeye çalışan etkili bir konuşma çeşidi olan hutbe sıkça kullanılmıştır. Buradan anlıyoruz ki o dönemde hutbe önemli bir fonksiyona sahip olmuştur. Hz. Peygamber'in Safa Tepesi'nde ve başka yerlerde yapmış olduğu hitâbetlerden, onun bu hitâbet yöntemini uyguladığı ve bildiği anlaşılmaktadır.

Elverişli koşulların oluşmamasından dolayı Mekke devrinde cuma namazı kıldırmayan Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti sırasında, Rânûnâ vadisinde

11 Ukaz panayırında, 100 yaşlarında olan Kus b. Saide isimli bilge bir kişinin, Hz. Peygamber'in de aralarında bulunduğu bir topluluğa yapmış olduğu konuşma, çok etkileyici ve derin anlam ifade eden bir hitâbet örneğidir. Bu hitâbetin metnine çalışmamızda yer vereceğiz.

12 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 75.

13 Hüseyin Elmalı, "Arap Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/158-160.

14 Elmalı, "Arap Edebiyatı". 18/158-160.

kıldırılmış olduğu ilk cuma namazındaki hutbeleri Cuma hutbelerinin ilkidir.¹⁵ Hz. Muhammed'in bu ilk hutbelerinden başlayarak hutbe, Cuma namazlarının bir rüknü olmuştur.

Hz. Muhammed'in kısa ve öz olan hutbelerinin şekil bakımından 2 temel niteliği dikkat çekmektedir. Bunların ilki soru-yanıt şeklinde olması, ikincisi de kısa cümleleri tekrar etmesidir.¹⁶ Bir peygamber ve toplum önderi olan Hz. Muhammed'in hutbelerinde maddî ve mânevî yaşamın bütün yönleriyle alakalı bireysel ve toplumsal meselelere değindiği görülmektedir.¹⁷

Cuma ve bayram namazları dışında da Hz. Peygamber ve başkaları çeşitli sebeplerle hutbeler irâd etmişlerdir. Câhiliye döneminde kabileler arası siyasi ve sosyal açıdan dağınıklık ve asabiyet anlayışının devam ettiği toplumsal yapı İslâm'ın gelmesinin ardından sürdüğünden bu minvalde hutbeler verilmiştir. Medine devrinde gelişen devletleşmede irâd edilen hutbelerde, politik-dinsel hususlar da yer almıştır.¹⁸ Müslümanlığa çağrı özelliğinde muhtelif kabilelerin ve devlet ricâlinin yahut elçilerinin karşılaşmasında ve huzurunda konuşmalar da yapılmıştır. Buna bağlı olarak, İslâm'ı öğrenmek ve Müslüman olmak üzere gelenlere yapılmış olan hitaplar da bir politik-dinsel hutbe niteliğindedir.¹⁹

Bunları ifade ettikten sonra Hz. Peygamber'in irâd ettiği hutbelerinden bazılarında bu çalışmada yer verilmesi uygun görülmüştür.

1.2.2.1.1. İlk Cuma hutbesi

Hz. Muhammed'in hicrette Medine yakınlarında Rânûnâ vadisinde kıldırılmış olduğu ilk cuma namazında vermiş olduğu hutbesi şu şekildedir:

“Ey insanlar! Sağlığınızda ahiret için hazırlık yapınız. Biliniz ki kıyamet gününde herkes yaptığından hesaba çekilecektir. Sizlerden her biri çobansız bırakacağı koyunundan sorumlu tutulacak. Sonra Rabbi ona tercümansız ve aracısız olarak şöyle diyecek: ‘Sana Resûlüm gelip de emirlerimi tebliğ etmedi mi? Ben sana mal mülk verdim, pek çok iyiliklerde bulundum. Ya sen kendin için ahiret azığı olarak ne getirdin?’ Bu soruyla karşılaşan şahıs sağına soluna bakacak ancak hiçbir şey göremeyecek. Önüne baktığında ise cehennemi

15 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarih-u Rusul ve'l-Muluk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Darü'l-maarif, 1960), 2/394-395.

16 Mehmet Emin Ay vd. , *Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde Rehberlik* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 76.

17 Mustafa Baktır, “Hutbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/425-428.

18 Sönmez, *Cahiliye döneminde ve Sadrü'l-İslâm Döneminde Hitâbet*, 205.

19 Sönmez, *Cahiliye döneminde ve Sadrü'l-İslâm Döneminde Hitâbet*, 205.

*görecek. Öyleyse yarım hurma ile dahi olsa cehennemden korunmaya çalışınız, onu da bulamayan güzel bir sözle kendisini kurtarmaya baksın. Zira bir hayır için on katından yedi yüz katına kadar sevap verilir. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.”*²⁰

Hz. Muhammed'in, bu ilk hutbesinin ardından verdiği bir başka hutbe de şu şekildedir:

“Allah'a hamd olsun. O'na hamd eder ve O'ndan yardım dilerim. Nefislerimizin şerlerinden ve kötü amellerimizden Allah'a sığınırız. Allah'ın doğru yolu gösterdiği, hidâyet ettiği kişiyi kimse saptıramaz. Saptırdığını da kimse doğru yola iletemez. Şehâdet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. O tekdir, O'nun eşi ve benzeri yoktur. Sözlerin en güzeli Allah'ın kitabıdır. Allah, kimin kalbini Kur'an'la süslerse onu kâfir iken İslâm'a sokar. O kimse de Kur'an'ı başka sözlerden üstün kılarsa kurtulur. İyi bilin ki, Allah'ın kitabı sözlerin en güzeli ve en üstünüdür. Allah'ın sevdiğini seviniz! Allah'ı, bütün kalbinizle seviniz! Allah'ın kelamından ve onu okumaktan usanmayınız. Allah'ın kelamından kalbinize bir karartı gelmesin. Çünkü Allah'ın kelamı, Allah'ın yarattığı her şeyin en üstününü ayırıp seçer, amellerin hayırlısını ve kullarının seçkini olan peygamberleri ve onların kıssalarını anlatır. Helali ve haramı bildirir. Siz sadece Allah'a ibadet ediniz ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayınız. O'ndan hakkıyla sakınınız. Sözleriniz, Allah'a yönelmiş güzel sözler olsun ve aranızda Allah'ın kelamı ile muhabbetleşiniz. İyi bilin ki, Allah, ahdini bozanlara, sözünde durmayanlara gazap eder. Allah'ın selamı üzerinize olsun.”

1.2.2.1.2. Bir güçlük karşısında irâd etmiş olduğu hutbe;

*“Hz. Muhammed namaz kıldığı bir sırada bir sahâbî ‘Ya Resulullah! Hurmalar artık midemizi yaktı, haniflerimiz²¹ paramparça oldu’ diye bağırdı. Resulullah namazını tamamlayınca ayağa kalktı. Allah'a hamd-ü sena getirdikten sonra kavminin karşılaştığı zorlukları dile getirdikten sonra şöyle buyurdu: Ben ve ashabım neredeyse on gün boyunca berirden başka bir yiyecek bulamazdık. Bu halimiz ensardan kardeşlerimizin yanına gelene dek devam etti. Onlar bizi sofralarına ortak ettiler... Öyle bir zamana yetişeceksiniz ki ya da sizden kimileri öyle bir zamana erişecekler ki Kâbe örtüleri gibi kumaştan elbiseler giyecekler, sabah akşam onlara kazanlarla yemekler sunulacak”*²²

1.2.2.1.3. Bedir gazvesi esnasında vermiş olduğu hutbe

“Hiçbir şüphe yok ki ben sizleri, Allah'ın teşvik ettiklerine teşvik ediyor, Allah'ın

20 Mecdi Muhammed eş-Şehavi, *Hutbetü'r-rusûl* (Kahire: Mektebetü'l-Tevfikîyye),6.

21 eş-Şehavi, *Hutbetü'r-rusûl*, 6.

22 Ahmed Badla, *Resulullah'ın Hutbeleri* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 44.

yasakladıklarından men ediyorum. Elbette ki Allah'ın şanı çok yücedir. O ancak hakkı emreder, doğruluğu sever. Hayr işleyen kişilere kendi katında üstün mevkiler verir. Böylece artık bu kimseler bu mevkilerle anılırlar ve birbirlerine üstün olurlar. Şüphesiz ki sizler, artık hakkın mevkilerinden birinde bulunmaktasınız. Allah bu mevkide, yalnızca onun rızasını kazanma temennisi ile yapılanları kabul eder. Muhakkak ki, zor anlarda gösterilen sabır sayesinde Allah kaygıları giderir, darlık ve kederden kurtarır. Sizler de bu nedenle ahirette kurtuluşa ereceksiniz. İşte Allah'ın nebisi aranızda ve sizi uyarıyor ve size emrediyor! Bugün Allah katında kerih görülen bir işe bulaşarak onun gazabını celbetmekten sakının! Zira Allah buyuruyor ki: Allah'ın gazabı sizin kendinize olan kötülüğünüzden daha büyüktür. Kitabında size emrettiklerine bakın! Ayetlerini düşünün! Sizler zillet içerisinde iken onunla sizi nasıl aziz kıldığını hatırlayın. Öyleyse Allah'ın kitabına, emirlerine sınıksız sarılın ki Rabbiniz sizden razı olsun. Bu topraklarda Allah'ın hiçbir emrini çiğnemeyin ki size vadettiği rahmet ve mağfiretine nâil olasınız. Hiçbir şüphe yok ki Allah'ın vaadi haktır, O'nun sözü doğrudur, azabı da şiddetlidir. Ben ve sizler Hayy ve Kayyum olan Allah'la birlikteyiz. Sırtımızı bir tek ona dayadık. Sadece ona bağlandık, sadece ona tevekkül ettik. Dönüş de ancak ona olacaktır”²³.

1.2.2.1.4. Mekke'nin fethinde irâd ettiği hutbe

Efendimiz, Mekke fethedildiğinde Kâbe'nin kapısında durup oradakilere şu hutbeyi okumuştur: “Allah'tan başka ilah yoktur, O (cc) tektir, eşi ve benzeri yoktur. O(cc), vaadini yerine getirdi, kuluna yardım etti. Toplanan bu düşmanları tek başına hezimete uğrattı. Dikkat edin! Cahiliye dönemine ait olan övünme vesilelerinin her biri: Kan davaları, mal davaları, şu ayaklarımın altında kalmıştır, kaldırılmıştır! Ancak sidane ve sikaye hizmetleri bunun dışındadır! Eski kan davaları kaldırılmış olmakla birlikte bundan sonra bir cinayet işlenirse biliniz ki kamçı ve sopa ile yarı kasıtlı olarak vuku bulan, sonrasında cinayet ile son bulan suçların diyet miktarı çok ağırdır ki bu da, kırk tanesi hamile olması şartıyla yüz deve”²⁴.

1.2.2.1.5. Kurban bayramında verdiği bir hutbe

Efendimiz bir kurban bayramı namazında vermiş olduğu hutbede şunları söylemiştir: “Bugünümüze başlarken yapacağımız ilk şey, namazı kılmamız. Sonra yerlerimize dönüp kurbanlarımızı kesmemizdir. Kim böyle yaparsa bizim sünnetimize göre hareket etmiş olur. Kim de daha önceden kurbanını kesti ise kestiğini ancak ailesine yedirmek için kesmiş olur ve kurban ibadeti olmaz”²⁵.

23 Badla, Resulullah'ın Hutbeleri, 46.

24 Badla, Resulullah'ın Hutbeleri, 46.

25 Muhammed Halil el-Hatip, Hutbetu'r-Rusul (Kahire: Daru'l-Fazile, 1995), 69.

Hız. Muhammed'in yaşamını yitirmesinden evvel Veda Haccı esnasında verdiği *Veda Hutbesi* de evrensel mesajlar ve kul hakları konularını içeren güzel bir hitâbettir. Ayrıca Hız. Peygamber'in bu hutbesi, Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları Beyannamesinin hazırlanmasında birinci derecede göz önüne alınmıştır.²⁶

Konuyu aşacağı düşüncesi ile Veda hutbesini derinlemesine incelemeksizin bir sonraki bölüme geçeceğiz.

1.2.2.2. Sahabe döneminde hutbe

Râşit halifeler devri başta gelmek üzere, tarihte Müslümanların irşadına yönelik olarak ve her dönemdeki Müslümanların iç dinamiklerine göre Kur'an ve Sünnet çerçevesinde çeşitli konularda hutbeler irâd edilmiştir.²⁷

İlk Halife Hız. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in seçilme prosesinde de hitâbet etkili bir biçimde kullanılmıştır. Ensarın Benî Sâide gölgeliğinde toplanmak suretiyle halife seçimini görüştüğünü öğrendiğinde, Hız. Ömer (ö. 23/644) ile beraber oraya giden Hız. Ebû Bekir, Ensarlarla Muhacirlerden bir emîr seçilmesini talep eden sahâbelere bunun doğru olmadığını, Müslüman birliğini temin etmek üzere tek liderin çevresinde toplanmanın gerekli olduğunu söylemiştir. Aday olarak da Hız. Ömer ile Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639)'ı göstermiştir. Hız. Ömer elini uzatmıştır fakat sahâbiler Hız. Ebû Bekir'in halife olmasını uygun görüp Mescid-i Nebevî'de ona biat etmiştir.²⁸ Söz konusu biatın ardından Hız. Ebû Bekir, izleyeceği politikanın genel esaslarını anlatan bir hutbe vermiştir:

“Ey insanlar! Ben de sizin gibi bir insanım. Bilmiyorum, belki Hız. Peygamber'in yapabildiği şeyleri bana da teklif edeceksiniz. Halbuki Allah(cc), Hız. Muhammed'i alemlerden üstün kılmış ve onu afetlerden korumuştur. Ben ise ancak Hız. Muhammed'e tabi olan birisiyim. Hız. Peygamber vefât ederken hiç kimsenin, onun üzerinde bir çöp darbesi kadar bile hakkı yoktu. Benimse, bir şeytanım vardır. Zaman zaman bana galebe çalar. Ey insanlar! Siz, ne zaman biteceğini bilmediğiniz bir ömür süresinde sabah ve akşamlarınızı geçiriyorsunuz. Eğer bu süreyi sâlih amellerle geçirebilirseniz, bunu yapın. Ecel gelmeden, elinizdeki fırsat kaçmadan, sâlih amel yapmakta acele ediniz. Çünkü ecelinin unutan, amelini başkasına bırakan kimseler vardır. Sakın onlar gibi olmayın. Çok acele edin. Çünkü arkanızdan gelen ve size yetişmek isteyen bir şey vardır ki, o da çok hızlı gelen ecelinizdir. Ölümden korkun. Yaşayanlara değil, öldükten sonra

26 Bünyamin Erul, “Veda Hutbesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/591-593.

27 Baktır, “Hutbe”, 18/425-428.

28 Bu konuda yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Şaban Öz, “İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz -Şii-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-”, *İSTEM* 11 (Aralık 2008), 79-91.

arkada bırakacakları güzel şeylere gıpta edin” ²⁹.

Hiz. Ebû Bekir halife olmasının ardından, Müslümanların lideri şeklinde bir başka hutbesinde şunları söylemiştir: “*Size Allah’tan korkmanızı, onu layıkıyla övmenizi, ümit ile korku arasında bulunmanızı ve Allah’a çok dua etmenizi tavsiye ederim. Ondan istediklerinizi ısrarla isteyin. Zira Allah Teâlâ, Zekerîya ve ailesini bu nedenle sena*³⁰ *etmiştir: Gerçekten onlar hayırlı işlerde yarışırmasına koşturuyorlar, korku ve ümit arası bir halde bize yalvarıyorlar ve bize gönülden saygı duyuyorlardı. Şunu da bilin ki ey Allah’ın kulları! Allah, kendi haklarına mukâbil sizin nefislerinizi rehin almış ve bunun için de sizden söz almıştır. Allah, ebedî olana karşılık sizden geçici ve fânî olanı satın almak istemektedir. Elinizdeki Kur’ân’ın tefsiri bitmez, ışığı hiç sönmez. Onun dediklerini tasdik edin. Emirlerine uyun. Karanlık günler gelmeden onun ışığından yararlanın. Allah, sizleri kendisine kulluk edesiniz diye yarattı. Size, amellerinizi kaydetmeleri için kirâmen kâtibîn meleklerini görevlendirdi. Ey Allah’ın kulları! Bilin ki sizler, sabah akşam ne zaman geleceği sizce malum olmayan bir ecelin takibi altında bulunuyorsunuz”*. ³¹

Hiz. Ebû Bekir’in bir başka hutbesi de şu şekildedir:

“Allah rızası için söylenmeyen hiçbir sözde hayr yoktur. Allah yolunda harcanmayan bir malda hayr yoktur. Bilgili olduğunu öne sürerek, gurura kapılanlarda da hayr yoktur. Allah için yaptıkları işlerde, insanların kınamasından korkanlarda da hayr yoktur”.³²

Hiz. Ömer, halife seçilmesinin ardından minberde şu hutbeyi irâd etmiştir:

“Kur’ân’ı devamlı okuyun ki onunla samimi olasınız. Onun buyruklarına uyun ki ona layık olasınız. Tartılmadan önce kendinizi tartınız. Hiçbir yanınızın Allah’tan gizlenemeyeceği büyük duruşma günü için iyi hazırlanınız. Allah’a isyanın söz konusu olduğu durumlarda, hiçbir sultana itaat edilmez. Bakınız; ben kendimi hazineyi idare konusunda yetimlerin hâmisî olarak görüyorum. İhtiyacım olmadığı sürece hazineden bir şey almam. Gerçekten zaruri olan durumlarda ölçülü olarak alıp yerim” ³³.

Farklı bir cuma hutbesindeyse Hiz.Ömer şunları söylemiştir:

29 Muhammed Yusuf Kandehlevî, *Hayatü’s-Sahabe*, çev. Ömer Lütfi Erdal (İzmir: Işık Yayınları, 2008), 3/175-178.

30 Bir insanı iyi ya da kötü yönleri ile veya yalnızca iyi vasıfları ile niteleyerek tanıtmak anlamındadır.

31 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahani, *Hilyetü’l-Evliya* (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1996), 1/35.

32 el-İsfahani, *Hilyetü’l-Evliya*, 1/35.

33 Müttaki el-Hindi, *Kenzü’l-ummal fi süneni’l-akval ve’l-ef’al* (Haydarabad: Dairetü’l-Maarifi’l-Osmaniyye, 1954), 16/152.

*“Hesaba çekilmezden önce, kendi kendinizi hesaba çekiniz. Zira bunu yaparsanız, ahiretteki hesabınız daha kolay geçer. En küçük bir amelinizin dahi gizlenemeyeceği o büyük duruşma gelmeden önce, amellerinizi sürekli ölçüp tartın”.*³⁴

Hz. Osman (ö. 35/656) da şura tarafından halife seçilmesinin ardından minbere çıkarak şu hutbeyi irâd etmiştir:

“Siz, her an değişmekte olan bir yurttasınız ve hayatınızın bundan sonraki kısmını yaşamaktasınız. Öyleyse henüz gelmeden, gücünüz yettiğince ve en güzel şekilde ölüme hazırlanınız! Ömrünüzü en hayırlı amellerle değerlendiriniz. Şunu biliniz ki bu imkân sizlere verilmiştir. Unutmayınız, eceliniz sabah ya da akşam hiç beklemediğiniz bir anda size gelebilir. Bu dünya aldatma üzerine kurulmuştur. Nitekim Allah Teâlâ: “Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve şeytan Allah’ın affına güvendirerek sizi kandırmasın!”³⁵ buyurmaktadır. Geçmiş ümmetlerden ders ve ibret alınız! Sonra var gücünüzle çalışınız ve sakın gafflete düşmeyesiniz! Çünkü siz gafflet etseniz de hiçbir anınızdan gafflet edilmeksizin hesaba çekileceksiniz. Hani dünyanın evlatları/ona gönül verenler nerede? Dünyayı îmar edenler nerede? Dünyadan çok uzun bir süre faydalananlar nerede? Dünya onları da kaldırıp atmadı mı? O halde dünyaya Allah’ın verdiği kadar değer veriniz! Allah Teâlâ dünyaya nasıl değer vermemiştir siz de ona değer vermeyiniz! Yalnızca âhireti elde etmeye çalışınız”.³⁶

Hilafet döneminin sona erme biçimine ilişkin olarak, Hz. Osman’ın öldürülmesinden önce irad ettiği son hutbe şu şekildedir:

*“Allah, size dünyayı ahireti kazanmanız için vermiştir; ona bağlanıp kalasınız diye değil! Dünya fânidir, ahiret ise bâkidir. Fani olan dünya nimetleri, sizi şımartıp da ahiretten alıkoymasın. Bâkiyi fâniye tercih etmeye bakın. Dünya hayatı, bir gün bitecek ve herkes Allah’ın huzuruna dönecek. Allah’ın himayesine girin. Çünkü, onun himayesine girmek ve O’ndan korkmak, hem O’ndan gelecek belalara bir kalkan hem de O’nun rızasına ulaşmanıza bir vesiledir. Başkalarına olan muamelenizde Allah’ı hatırlınızdan çıkarmayın. Cemaatinizden sakın ayrılmayın. Grup grup olup da birbirinize sırt çevirmeyin”.*³⁷

Râşit halifelerin sonuncusu olan Hz. Ali (ö. 40/661)’nin ilk hutbesi, kendinden evvelki halifelerin verdiği hutbelerin bir özetidir. Politik ifadelere de açık bir

34 el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, 16/152.

35 *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Lokman 31/33.

36 et-Taberi, *Tarih-u Rusul*, 4/243.

37 Kandehevi, *Hayatü's-Sahabe*, 2/ 382.

biçimde yer verilmiş olan söz konusu hutbede Hz. Ali şunları söylemiştir:

“Doğrusu yüce Allah, hidayet edici bir kitap indirmiştir. O kitapta iyiliği ve kötülüğü açıklamıştır. Siz iyiliği tutun. Kötülüğü bırakın. Allah ’ın size farz kılmış olduğu emirleri yerine getirin ki onlar sizi Cennet ’e ilet sin. Allah sizlere meçhul olmayan bazı şeyleri haram k ılmıştır. Müslüman ’ın kanının haram k ınması da diğer bütün haramlar üzerine üstün k ınmıştır. Müslümanların haklarını da bir arada kenetlenmek ve samimiyetle İslâm ’a sarılmakla düzenlenmiştir. Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden sâlim olan kimsedir. Müslüman ’ın kanı gerekli haller dışında³⁸ hiçbir şekilde dökülemez. İnsanların hukukuna riayet edin. Özellikle ölümü iyi hatırlayın. İnsanlar sizin önünüzde duruyorlar. Fakat sizin arkanızda sizi tehdit eden bir kıyamet saati vardır. Dünya mallarından ne kadar hafif yük yüklenirseniz diğerlerine o kadar çabuk ulaşırsınız. İnsanlar, kendilerini izleyen en sonuncuları bile bekleyip duruyorlar. Şu yeryüzünde Allah ’ın kullarının hakları konusunda Allah ’tan korkunuz. Her türlü ufak şeylerde hayvanlara karşı olan davranışlarınızda bile sorumlu olacaksınız. Her konuda Allah ’a itaat edin ve ona isyan etmeyin. Bir yerde hayr gördüğünüz zaman onu mutlaka alın. Kötülük gördüğünüz zaman da ondan uzak durun!”

Hz. Ali zamanında hutbenin politik bir simge olma görevi bir adım daha ileri taşınmıştır. Hz. Ali zamanında Basra valisi Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) hilafet tartışmaları sırasında Hz. Ali adına hutbe okumuştur ve dinleyenlerin de itirazda bulunmayarak Hz. Ali ’ye biat ettiği varsayılmıştır.

1.2.2.3. Sonraki dönemlerde hutbe

Hz. Ali ’yle yapmış olduğu hilafet mücadelesinin sonucunda halife seçilmiş olan Muâviye b. Ebû Süfyân (ö.60/680), Hz. Ali ’nin etrafındakileri sindirmek ve politik kuvvetini artırmak üzere cumaları verilen hutbelerde Hz. Ali ile taraftarlarını kötölemek suretiyle küfretme; Hz. Osman ile taraftarlarınıysa övmek için ifadelere yer vermiştir.³⁹

Muâviye, halife olduğu ilk dönemlerden başlayarak düşüncelerini topluma nakletmek ve istediği biçimde bir kamuoyu oluşturmak üzere toplumu yönlendirme hususunda etkili olan hatiplerle şairlerden de sık sık yararlanılmıştır.⁴⁰ Muâviye ’nin hatiplerle şairlerden faydalandığı en kritik hadiselerden birisi de Hz. Osman ’ın şehit edilmesinin ardından kanlı gömleğinin Şam Camii ’nde sergilenmesi sırasında hatiplere, dinleyicilere coşku ve heyecan veren, öfke

38 et-Taberi, *Tarih-u Rusul*, 4/436.

39 et-Taberi, *Tarih-u Rusul*, 5/167-170.

40 Ebû Ömer Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdırabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdu’lferid*, thk. Müfid Muhammed Gamiha (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2008), 7/19-22.

ve nefret hislerini artıran konuşmalar yaptırmıştır.⁴¹

Muaviye, halifeliğin saltanat haline gelme prosesinde de hutbeyi politik bir araç şeklinde kullanmıştır.⁴² Muâviye'nin Medine valisi Mervân b. Hakem (ö. 65/685)'in bir cuma hutbesinde, oğlu Yezî't (ö. 64/683)'in kendisinden sonra halife olmasına yönelik olarak, Muâviye'nin biat almasını makul bulduğunu belirtmesi ve daha sonra oradaki tartışma ve oğlu Yezî't'e biat toplamak için Mekke'ye gelmiş olan Muâviye'nin, Yezî't'e biat etmeyen Hüseyin b. Ali (ö.61/680), Abdullah b. Ömer (73/693) ve Abdullah b. Zübeyr (ö.73/693) vb. kişileri tehdit etmesinin ardından mescitte hutbeye çıkarak biat alması, hutbenin politik bir vasıtaya dönüştüğünün açık örneğidir.⁴³

Abbâsîler zamanında, ilk 3 halife es-Seffâh (ö.136/754), el-Mansûr (ö. 158/775) ve Mehdi-billah (ö.169/785) kendi devirlerinde biat almalarının ardından hutbe okuma adetini devam ettirmişlerdir.⁴⁴ Fakat sonradan fetih hareketlerinin sonucunda devletin sınırlarının genişlemesiyle resmi işlerin yoğunlaşmasından dolayı halifeler, cuma namazlarını kendileri kıldırmamaya başlamış ve bilhassa halife Râzîbillah (ö.329/940) döneminin ardından bir din adamını cuma namazını kıldırmasına yönelik olarak görevlendirmiştir.⁴⁵

Halifelerin minberden uzaklaşması ile görevine yeni başlayacak halifenin camide bizzat biat alma işlemi yerini hatiplerin hutbeleri halifeler için okuması uygulamasına terk etmiştir. Abbâsîler zamanında ilk kez halife Emin (ö. 198/813) için hutbelerde duaların edildiği bilinir.⁴⁶ Sonradan Abbâsî halifeleri zamanında da bilhassa cuma namazının 2. hutbesinde halifenin ismiyle lakabı anılarak övülmesi bir adete dönüşmüştür.⁴⁷

Abbâsîlerin merkezi otoritesinin zayıflamasından sonra meydana gelen ve *tavâif-i mülük* olarak bilinen hânedanlar da kendi politik egemenliklerini ilan etme aracı şeklinde hutbeyi kullanmıştır. Mesela Abbâsîlerin halife Me'mun dönemi Horasan valisiyle Tâhirîler hânedanının kurucusu Tâhir b. Hüseyin (ö. 207/822), halife Me'mun'un yerine hutbede kendi ismini okutmuştur ve eyalet

41 İbn Abdірabbih, *el-İkd*, 5/47.

42 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûfî eş-Şâfî, *Tarihu'l-Hulefa* (Katar: Vüzeratü'l-Evkaf, 2013), 326-327.

43 es-Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, 327.

44 es-Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, 418-441.

45 İbnü'l Esir Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kamil fi'l-Tarih*, nşr. Carolus Johannes Tornberg (Beirut: Darüs-Sadr, 1979), 8/368.

46 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Measirü'l-inafe*, nşr. Abdüssettar Ahmed Ferrac (Beirut: Alemü'l-Kütüb, 1980), 2/231.

47 Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî, *Risumu Dari'l-hilafe*, thk. Mihail Avvad (Beirut: Darü'l-Raidü'l-Arabiyye, 1986), 133.

valileri için de bu işlemleri başlatmıştır.⁴⁸ Halife Mu'temid (ö. 279/892) zamanında Saffârîler hânedanının lideri Amr b. Leys (ö. 289/902)'in adı hutbede evvela halifenin ismi ile beraber zikredilmiştir. Ardından halife yardımcısı Muvaffak (ö. 278/891) ismini hutbeden kaldırdığında Abbâsîler'e savaş açmıştır ve kazanmıştır; Mu'tazîd-Billâh (ö. 289/902) halife olduğunda Amr'ı Horasan valisi atayarak, isminin yeniden hutbelerde anılmasını emretmiştir.⁴⁹

Büveyhîlerle Fâtîmîler, politik manada aktif olma düzeylerine dayalı olarak halifenin ismi ile birlikte, halifenin naibi yahut valisinin adını ve politik menfaati çerçevesinde iş birliğinde oldukları başka hânedanların liderlerinin adlarını da hutbelerde okutmuştur.⁵⁰

Hutbenin politik işlevi Gazneli Mahmut (ö. 421/1030)'un devlet yapılanması ile alakalı fikirlerini yaşama dökmesi sırasında da kendisini göstermiştir. Gazneli Mahmut otoritesini kuvvetlendirmek üzere, egemenliği altındaki Müslümanlar arasında hutbeyi kendisi için okutup, ilk kez devlet yapılanmasında dinsel liderle politik liderin ayrı olması düşüncesi için zemin hazırlamıştır.⁵¹ Gazneli Mahmut devlette istikrarı sağlamak için halifenin iznini alıp veliahtın adının hutbede okunması uygulaması başlatılmıştır⁵² ve bu uygulama Selçuklularca devam ettirilmiştir.⁵³

İstisnaların haricinde Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular hutbeyi, Sünnîlerin hâmisî olarak halife için okutmuştur. Selçuklular, Gaznelilerin Horasan ile Mâverâünnehir'deki egemenliklerine son verip, onları tâbi devlete dönüştürmelerinin ardından Gazne'de hutbe, sırası ile Abbâsî halifesi, Selçuklu Sultanı Muhammet Tapar, Melik Sencer ile Gazne Sultanı Behram Şah için okunmuştur.⁵⁴

Abbâsî hilafetini sonlandıran Moğollar, hutbenin bu politik işlevini anlamış ve kendi siyasetlerine göre Sünnî toplumlarda hulafa-yı râşidin için, Şîî çevrelerdeyse 12 imam için hutbe okutmuştur.⁵⁵

Anadolu beyliklerinden bağımsız olanlardaysa hutbe bey için okunmuştur. Mesela

48 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 5/468.

49 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 6/371.

50 es-Sâbî, *Rüsumu Dari'l-hilafe*, 134.

51 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 6/371. Baktır, "Hutbe", 18/425-428.

52 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 5/468.

53 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam*, Thk. Mahmud Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995) 17/761-185, 18/85.

54 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 18/85-86.

55 Seyfüddîn Ebü Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-gurer*, Thk. Muhammed Said Cemaleddin (1982) 8/34-40.

Karacahisar'ı Osman Bey'in (ö. 724/1324) fethedip, kiliseyi camiye çevirdiğinde alim Dursun Fakih (ö. 726/1326) ilk kez Osman Bey için hutbe okumuştur. Devletin kuvvetli olduğu zamanlarda çok uzak bölgelerde de himâye edilmeyi isteyen Müslüman devletlerde hutbe, Osmanlı sultanları için okunmuştur. Açe, Cava, Seylan, Batavya, Sumatra vb. Hint Okyanusu'ndaki küçük Müslüman ülkeler bunlardandır.⁵⁶ Osmanlı gerçek anlamda hutbenin politik işlevini gerileme ve dağılma dönemlerinde kullanmıştır. Mesela Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı'nın elinden çıkmış olan Kırım'daki Müslümanlar arasında hutbenin Osmanlı padişahı için okunmasına karar verilmiştir.⁵⁷ Kanun-ı Esasi çerçevesinde kendisi için hutbe okutmak halifeye ait bir hak olsa da son halife Abdülmecid Efendi (ö.1363/1944)'nin de sürgün edilmesinden sonra hutbede Cumhuriyet hükümetiyle İslâm ulusu adına dua edilmiştir.⁵⁸

TBMM hutbenin dilini Arapçadan Türkçeye çevirmiştir ve murahhaslar heyeti başkanı Müfid Efendi (ö.1377/1958) Fâtih Camii'nde Türkçe hutbe okumuştur. Ardından devrin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi (ö.1359/1941)'nin imzası ile yürürlük kazanan genelgede, âyetlerin ve hadislerin dışındaki kısımların Türkçe okunması istenmiştir ve 1928 senesinin Nisan ayında İstanbul müftüsü Fehmi Efendi, hutbeye toplumun iman ve ahlâk konularında aydınlatılacağı Türkçe bir kısmın ilave edileceğini ifade etmiştir. 5 Şubat 1932 yılında İstanbul'da Süleymaniye Camii'nde tümü Türkçe olan bir hutbe verildiyse de bu uygulama sürdürülememiştir.⁵⁹

Eyyübî Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin'in eşi ve Mısır'da Memlük tahtını alan Şecerüddür (ö.655/1257), Kutluğhanlıların Hükümdarı Türkân Hatun, İlhanlılar'dan Olcaytu Han'ın kızı Satı Bey Hatun ile Celâyirlilerden Döndü Hatun vb. kadın hükümdarlar da kendiler için hutbe okutmuşur.⁶⁰

İslami dönemdeki hutbelerin bir başka niteliği, câhiliye devrinde aniden ve hazırlıksız olarak verilen hutbelerin tersine İslâm'dan sonra hutbe, belli bir ön hazırlığın yapılmasının ardından verilmesidir.⁶¹ Konusal bütünlük, muhatabın dikkatini çeken ifadeler, dua ve taaccub ifadelerinin sık sık kullanılması, insanlara

56 Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti ve İngiltere* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 20-29.

57 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26/524-527. Cevdet Küçük, "Abdülmeccid Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/263-264.

58 Cevdet Küçük, "Abdülmeccid Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/263-264.

59 Baktır, "Hutbe", 18/425-428.

60 Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2011).

61 Elmalı, "Arap Edebiyatı", 18/160.

direkt olarak seslenilmesi, emr-i bi'l -ma'ruf ile nehy-i ani'l-münker ilkesine verdiği önemden dolayı eğitici bir tarafının da bulunması İslami dönemdeki hutbelerin öne çıkan niteliklerindedir.⁶²

2. DÜNYA TARİHİNDE HİTÂBET

İnsan hayatında birinci derecede fonksiyonel olan temel olgulardan birisi de dildir. Zira ferdi ve içtimai hayatın devam etmesi, insanların bir arada ve birbirleriyle bağlantı içerisinde iletişim kurmasını zorunlu kılar. İletişim, bilgi verme, insanlara duygu ve heyecan yükleme, etkileme ve harekete geçirme gibi pek çok amacı içeren çok boyutlu bir kavramdır. Tam bu noktada dil, en etkili yöntemini sözde, söz de en güçlü anlatım formunu hitâbette bulur. İnsanlık tarihi bunun güzel örnekleriyle doludur.

2.1. Câhiliye ve İslâm Dönemi Hutbeleri

İnsanlık tarihi boyunca farklı medeniyetlerde insanları bilgilendirmek, inanç ve farklı dünya görüşlerini yaymak vb. amaçlarla hitâbet yöntemine başvurulmuştur. Ancak farklı kültür ve medeniyetlerde hitâbet örneklerinde yöntem, üslup, ifade vb. açılardan benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da söz konusudur. Bu bölümde câhiliye ve İslâm sonrası dönemlerindeki yapılan hitapların kısa bir karşılaştırılması da şu şekilde yapılabilir. Câhiliye devrinde uzun ve seci'li cümleler ile yapılmakta olan hutbe, İslâm'dan sonra Allah'a hamde başlanarak genellikle veciz cümleler ile verilmiştir.⁶³ Câhiliye devrinde kullanılan inanç ile ilgili kavramlara sık sık yer verilmiştir. Câhiliye devrinde övme ve yermeye yönelik olarak kullanılan kelimelerin yerine tevhit inancını ve İslami yaşam nizamını kurmak üzere hutbeler verilmiştir. Cuma ve bayram hutbeleri vb. olağan hutbeler kısa ve basittir. Özel günlerde, önemli dönemlerle kutsal yerlerde okunan hutbelere daha uzundur.⁶⁴

Câhiliye zamanından ayrı olarak Hac mevsimindeki hutbeler, yağmur hutbeleri, güneşle ay tutulması için verilen hutbeler, nikah-düğün ve taziye hutbeleri de Müslüman toplumlarca uygulanmıştır. Câhiliye devrinde hitâbet sırasında başa sarık sarma, bedenünün örten bir kıyafet kullanma, bir yere dayanma, el ve yüz hareketlerini sıkça kullanma vb. uygulamalar İslâm'dan sonra da devam etmiştir.⁶⁵

62 Sönmez, "Sadru'l-İslâm Döneminde Hitâbet Türleri ve Temel Özellikleri", 249.

63 Sönmez, *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslâm Döneminde Hitâbet*, 247.

64 Sönmez, *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslâm Döneminde Hitâbet*, 247.

65 Elmalı, "Arap Edebiyatı", 18/160.

2.2. Dünya Tarihinde Etkili Olan Hitâbet Örnekleri

Dünya tarihinde bugün bile etkisini gösteren önemli hitâbet örnekleri vardır. Bu hitâbet örneklerinden bazıları şu şekildedir.

2.2.1. Hz. Musa ve On Emir

“Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Tanrı’n Yahova benim (Çıkış, 20/2; Tesniye, 5/6). Karşımda başka ilâhların olmayacaktır (Çıkış, 20/3; Tesniye, 5/7). Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sularda olanın hiç sûretini yapmayacaksın; onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin. Çünkü ben, senin Tanrı’n Rab benden nefret edenlerden babaların günahını çocuklar üzerinde, üçüncü nesil üzerinde ve dördüncü nesil üzerinde arayan ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inâyet eden kıskanç bir Tanrı’yım (Çıkış, 20/4-6; Tesniye, 5/8-10). Tanrı’n Rabb’in ismini boş yere ağza almayacaksın, çünkü Rab kendi ismini boş yere ağza alanı suçsuz tutmayacaktır (Çıkış, 20/7; Tesniye, 5/11). Cumartesi gününü takdis etmek için onu hatırında tut. Altı gün işleyeceksin ve bütün işini yapacaksın, fakat yedinci gün Tanrı’n Rabb’e sebttir, sen ve oğlun ve kızın, kölen ve câriyen ve hayvanların ve kapılarında olan garibin hiçbir iş yapmayacaksınız”.⁶⁶

2.2.2. Hz. İsa’nın Zeytindağı Vaazı

“Ne mutlu mütevazi insanlara, zira göklerin hükümrânlığı onlarındır! Ne mutlu kederin ne olduğunu bilenlere, zira kendilerine cesaret verilecek ve huzura kavuşacaklar! Ne mutlu hiçbir şey istemeyen o insanlara, zira bütün yeryüzü onların olacak! Ne mutlu merhametli insanlara, zira onlara merhamet edilecek! Ne mutlu tertemiz yürekli insanlara, zira onlar Allah’ı görecekler! Ne mutlu barış yapanlara, zira onlar Allah’ın oğulları diye bilinecek! Ne mutlu doğruluk uğrunda eza çekenlere, zira cennetin hükümrânlığı onlarındır! Benim uğruma insanlar sizleri suçlar ve kötü muamele ederlerse ve her türlü iftira atarlarsa ne büyük mutluluğa kavuşacaksınız! O zaman sevinin, evet, son derece sevinin, zira cennetteki mükâfâtınız şaheser olacak. Sizin zamanınızdan önce yaşayan peygamberlere de aynen böyle eza çektirdiler...”⁶⁷

2.2.3. Kuss b. Saide’nin Hitabesi

“Ey insanlar! Geliniz, dinleyiniz, belleyniz, ibret alınız! Yaşayan ölür, ölen fenâ bulur, olacak olur. Yağmur yağar, otlar biter; çocuklar doğar; anaların babaların yerini tutar. Sonra hepsi mahvolur gider. Vukuâtın ardı arkası kesilmez; hepsi

⁶⁶ Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitâbet*, 623.

⁶⁷ Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitâbet*, 623.

birbirini tâkip eder. Dikkat edin, söylediklerime kulak verin! Gökten haber var; yerde ibret alacak şeyler var! Yeryüzü serilmiş bir döşek, gökyüzü yüksek bir tavan. Yıldızlar yürür, denizler durur. Gelen kalmaz, giden gelmez. Acabâ vardıkları yerden memnûn oldukları için mi orada kalıyorlar; yoksa alıkonulup da uykuya mı dalyorlar... Yemin ederim, Allâh'ın indinde bir dîn var ki, şimdi bulunduğunuz dînden daha sevgilidir. Ve Allâh'ın gelecek bir Peygamber'i var ki, gelmesi pek yakındır. O'nun gölgesi başınızın üzerine düştü. Ne mutlu o kimseye ki, O'na îmân edip de, O dahî ona hidâyet eyleye! Vay o bedbahta ki, O'na isyân ve muhâlefet eyleye! Yazıklar olsun ömürlerini gaflet içinde geçiren ümmetlere! Ey insanlar! Gafletten sakının! Her şey fânîdir, ancak Cenâb-ı Hak Bâkî'dir. Birdir, şerîk ve nazîri yoktur. İbadet edilecek yalnızca O'dur. O doğmamış ve doğurmamıştır. Evvel gelip geçenlerde bizler için ibretler çoktur. Ey İyâd kabîlesi! Hani babalarınız ve dedeleriniz? Hani müzeyyen kâşâneler ve taştan hâneler yapan Âd ve Semûd? Hani dünyâ varlığına mağrûr olup da kavmine hitâben «Ben sizin en büyük Rabbinizim.» diyen Firavun ve Nemrud? Bu yer, onları değirmeninde öğüttü, toz etti. Kemikleri bile çürüyüp dağıldı. Evleri de yıkılıp ıssız kaldı. Yerlerini şimdi köpekler şenlendiriyor. Sakın onlar gibi gaflet etmeyin. Onların yolundan gitmeyin. Her şey fânî, ancak Cenâb-ı Hak Bâkî'dir. Ölüm ırmağının girecek yerleri var, ama çıkacak yeri yok!.. Küçük büyük herkes göçüp gidiyor. Herkese olan bana da olacaktır.”⁶⁸

Kuss bin Sâide bu güzel hitâbette söz ettiği Hazret-i Muhammed'in orada bulunduğunu bilmiyordu. Bir süre sonra da öldü fakat kabîlesi, peygamberlik geldiği zaman gelip Hz. Muhammed'e îmân etti.⁶⁹

2.2.4. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in “Türk Kurtulacaktır” İsimli Meclis Konuşması

“Osmanlı devrinden başlayarak mâziye doğru yaklaştıkça görürsünüz ki, Türk kavimleri daime kendilerini bir devlet müessesesi etrafında toplamış olan kimselerin isimlerini taşırlar. Osmanlılar, Timurlar, Selçuklular, Harzemliler, Gazneliler gibi. Bu bir tesadüf değildir. Türk ruhunu tetkik edenler binlerce sene zarfında tekerrür eden bu hadisenin manasını anlamaya mecburdurlar. Türk, ferde ve ferdiyete daima kıymet vermiştir. Toplayıcı ve idareci reislerin bir milletin için haiz olduğu kıymeti, çok derin bir sezikle anlamıştır. Tehlike zamanlarında dağınık ruhlara istikamet veren, idareleri muayyen bir cereyana sokan Türk halkını yabancı ellerin kahrı altında perişan olmaktan kurtaran bir silsile büyük kahraman vardır ki, Türk tarihi onların isimleri altında ve onların

68 Ebû'l-Fida İsmail İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Mansure: Daru İbn Receb, 2005), 3/299-302. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya* (İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1952), 1/63.

69 Ebû'l-Fida İsmail İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 3/299-302.

gölgelerinde cereyan etmiştir. Son günlerde, Anadolu’da milli tarihimizin aynı tecellisine şahit oluyoruz. Türk, kendine layık bir baş bulduğu vakit kavidir, iradesi her müşkülü yener...”⁷⁰

2.2.5. Mehmet Akif Ersoy’un Kastamonu Vaazı

“... Ey iman etmiş olanlar, ey Müslümanlar, içinizden olmayanlardan, size yabancı milletlerden dost ittihaz etmeyiniz. Âyet-i celiledeki içli dışlı görüşülen, kendisine her türlü esrar tevdi edilen samimi dost, yar-ı cân, arkadaş, mahrem-i esrâr manalarıdır. Öyle ki, sizlere karşı mazarrat ika’ etmekten aranızda fitneler, fesatlar sokmaktan hiçbir vakit geri durmazlar. Ellerinden gelen fenalıkların hiçbirini sizden esirgemezler. Sizin sıkıntılara, musibetlere, felaketlere uğramanızı isterler. Görmüyor musunuz, hakkınızda besledikleri düşmanlık ağızlarından taşıp dökülüyor. Bununla beraber yüreklerinde, sinelerinde gizlemekte oldukları kinler, garazlar, husumetler öbür türlü zabt edemeyip de ağızlarından kaçırmakta oldukları buğz ve adâvetten çok büyüktür, çok şiddetlidir. Bizler size her biri ayn-ı hikmet, mahz-ı ibret olan âyetlerimizi böyle sarîh bir surette bildirdik. Eğer sizler akı karadan, iyiyi kötüden seçer, hayrını, şerrini düşünür akılı başında adamlarsanız bu hikmetlerin, bu ibretlerin muktezâsınca hareket ederek hem dünyada hem ukbâda felâhı bulursunuz...”⁷¹

2.2.6. Mustafa Kemal Atatürk’ün Gençliğe Hitabesi

“Ey Türk gençliği! Birinci vazifen; Türk istiklalini, Türk cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi seni bu hazine mahrum etmek isteyecek dâhilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklal ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin. Bu imkân ve şerait, çok namûsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklal ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere, memleketin dâhilinde iktidara sahip olanlar, gaffet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri, şahsi menfaatlerini müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler. Millet, fakruzaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir. Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç

70 Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitâbet*, 736.

71 Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitâbet*, 724-728.

olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur”.⁷²

3. HUTBE – HUKUK İLİŞKİSİ

3.1. Hukukun Özellikleri

İslam tarihinde ilk dönemlerden itibaren okunan hutbelerin incelenmesi neticesinde bu hutbelerin hukukun özellik ve amaçlarının dikkate alınarak hazırlandıkları görülmektedir. Hukuk, her şeyden önce bilim ve düzen demektir. Bu yönüyle hukuk, kargaşa ve başıbozukluğu ortadan kaldırmayı amaç edinir.⁷³ Hukukun hayati ve reel boyutu yanı sıra bir de ideal boyutu bulunmaktadır. Düşünsel varlığı bakımından da mantıksal ve ahlâksal olarak iki boyuta sahiptir. Mantıki boyutu ve varlığıyla hukuk, sosyal hayatı hukuk çerçevesi içinde kavrayıp mantıki sıhate kavuşturmak ve böylece onun kültürel, sosyal ve ahlâki sıhhatinin ilk şartını hazırlama görevini güder.⁷⁴

Hukuk düşünsel varlığı ve ahlâki boyutuyla ahlâki, sosyal ve kültürel sıhhatinin esaslarını ve şartlarını araştırmaya ve oluşturmaya çalışır. Burada hukuk, sosyal hayatın ahlâki ideale ve hukuka uygun düzenlenmesi ve davranılması gerektiği amacını gözetir. Zira insan ve kültür özellikle de hukuk, ide ile hayat arasında bir bağ oluşturmak durumundadır.

Hukuk bir yönüyle toplum içinde yaşayan insanların davranışlarını düzenleyen ve zorunlu olarak uyulması gereken kurallar bütünü olmaktadır. Zira hukuk kuralları, toplum içinde yaşayan insanlar için adil bir düzeni amaçlamak durumundadır.⁷⁵ Hukukun bu özellikleri İslâm hukuk tarihinde ve hitâbet örneklerinde açıkça vurgulanmaktadır.

Müslümanlar açısından Kur’an ve Sünnette bildirilen emir ve yasaklara uymak dinî bir görev ve sorumluluktur. Onlara göre hukuk, bir yönüyle vahye diğer yönüyle de sosyal, psikolojik ve tabii olgulara dayanır. Başka bir ifadeyle hukukun temel kaynakları nasslar ve toplumsal verilerdir. Nassların değişmezliğine rağmen diğer veriler hayatın sürekli değişmesine bağlı olarak değişirler. Şartların ve bilimsel verilerin değişkenliğine bağlı olarak bunlarla ilgili anlama ve yorumlar da sürekli değişiklik gösterir.⁷⁶ Hukukun bu özellikleri İslâm tarihinde hitâbet örneklerinde de açıkça görülmektedir.

72 Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitâbet*, 814.

73 İzzet Sargın, *İslam Hukuk Tarihinde Devlet ve Fonksiyonları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 3.

74 Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 1991), 166.

75 Niyazi Öktem, *Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları* (İstanbul: Der Yayınları, 1995), 77.

76 Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Temel Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1993), 2.

3.2. Hukukun Amaçları

Hukuk, kendisinden beklenenleri hayata geçirmek için farklı amaç ve menfaatleri dengelemek ve dikkate almak durumundadır. Bu amaç ve menfaatler şu şekilde sınıflandırılabilir:

3.2.1. Bireysel Amaç ve Menfaatler Açısından Hukuk

Her şeyden önce hukuk, insanlar için korunması gereken maddi ve manevi faydaları belirlemelidir ve korumalıdır.⁷⁷ Fakat söz konusu faydalar yalnız başına ve yan yana bulunmaz ve genel olarak çatışır.⁷⁸ Bu açıdan hukuk, hür adalet ve adil hürriyet ülküsü içerisinde düzen ve güveni sağlayarak toplum ve bireyin menfaatlerini gerçekleştirecek şartları ve imkânları hazırlamayı amaç edinir.⁷⁹ Bunu gerçekleştirmek için güvenliği sağlayacak teklifleri sunmak ve kuralları oluşturmak hukukun önemli görevlerindedir.

3.2.2. Toplumun Amaç ve Menfaatleri Açısından Hukuk

Hukukun sosyal gayesi, karşıt menfaatler arasında denge kurup bu şekilde yaptırım gücü ile sosyal bütünlüğün korunmasıyla devamını sağlamaktır.⁸⁰ Hukuk, hem bireysel hem toplumsal çıkarları hem de toplumu oluşturan çeşitli katmanlar arasındaki çıkarları uygun şekilde dengelemeli ve düzenlemelidir. Bu menfaatler düzenlenir iken biri ötekine feda edilmemelidir ve dengeler sağlanmalıdır.⁸¹

3.2.3. Devletin Amaç ve Menfaatleri Açısından Hukuk

Hukuk, içtimai, siyasi ve ekonomik gerçekleri hukukun ışığında akla uygun kabul edilir hedeflere doğru yönlendirilir. Çünkü hukukun ilke ve sınırları olmadan politik ve toplumsal düzen frensiz bir egoizm içerisinde varlığını kaybeder. Birey, toplum ve devlet arasında oluşturulması ve sürdürülmesi gereken dengeler bozulur. Bu açıdan hukuk, devlet yaşamının esas ve devamlı kaidelerini, devletin varlık nedenlerini ve kurallarından birisini deyimler.⁸² İstenen ideal devleti yaşatmak üzere belirli temel amaçlara (özgürlük, ortak yarar, hakkaniyet, düzen vs.)⁸³ uygun ilişkileri tanzim etmek, haklarla ödevleri

77 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî Şatbi, *el-Muvafakat* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2/9.

78 Orhan Münir Çağıl, *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1966), 110.

79 Rahmi Çobanoğlu, *Hukukta Gaye Problemi* (İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi, 1964), 13.

80 Öktem, *Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları*, 77.

81 Erhan Adal, *Hukukun Temel İlkeleri* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 1991), 4.

82 Çağıl, *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş*, 110.

83 Çağıl, *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş*, 12.

belirlemek ve toplumsal düzeni⁸⁴ temin etmek hukukun dikkate aldığı önemli amaçlardandır.

Kısaca değinmiş olduğumuz hukukun bu özellikleri ve amaçları İslam hukuk literatürünü oluşturan hukuk ve hitâbet metinlerinde gayet açık bir şekilde görülmektedir. Günümüz açısından da hazırlanacak olan vaaz ve hutbelerde bu özellik ve amaçların dikkate alınması büyük önem taşımaktadır.

3.3. İslam Hitâbet (Hutbe) Metinlerinde Hukuk

İslam hukuku açısından ifade ettiğimiz bu mesajlar, İslam hukuk ve hutbe literatüründe yukarıdaki örneklerde ayrıntılı bir biçimde ifade edilmektedir. Bu örnekler bir bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde hutbelerde şu dört esas mesajın verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu mesajlar şu şekilde ifade edilebilir:

3.3.1. Hukuk Güvenliği

İslâm hitâbet metinlerinde öne çıkan mesaj, düzensiz ve kaba gücün belirleyici olduğu sınıflar arası sert hiyerarşinin yönettiği sosyal hayatın geçersiz olduğu, onun yerine düzenli ve kurallı, tüm insanların hakkının hukukunun daha önce belirlendiği yani hukuk güvenliğinin ve hukuk üstünlüğünün bulunduğu bir hayatın geçerli olduğudur.⁸⁵ Hukuk güvenliği açısından konulan kurallara uyulması gerektiği önemli bir durumdur. Çünkü başıbozukluk, keyfilik ve subjektif belirlemeler birey ve toplum hayatında önemli haksızlıklara, zararlara ve güvensizliğe neden olur. Böylece birey, toplum ve devlet bütünlüğü bozulmaya ve dağılmaya yüz tutar.

Hz. Peygamber'den itibaren İslâm tarihindeki hutbe metinleri, hukukun özellikleri ve amaçları açısından incelendiğinde şunlar anlaşılmaktadır. İnsan olmak başlı başına bir değerdir. Bu açıdan insanın şerefini korumak ve yüceltmek, aynı zamanda Allah'ın şanını yüceltmektir. İnsan şahsiyetinin korunması (maddi, manevi ve ekonomik) büyük önem arz etmektedir. Etnik ayrımcılık ve üstünlük iddiasının kabul edilmediği; suçlarda şahsilik, hukuksal işlemler, ahde vefayla rızanın korunması, toplumsal huzurun sağlanması ve devamı için fitne ve bozgunculuğun önüne geçilmesi gerektiği; bu açıdan hukuk güvenliğinin sağlanması, düzensiz ve kaba gücün değil, adaletin hakim olması gerektiği; düzen ve istikrar içerisinde tüm insanların hakkının ve hukukunun daha önce belli olduğu yani hukuki güvenlikle hukukun üstünlüğünün hakim olduğu bir

84 Recai G. Okandan, *Umumi Amme Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1969), 20.

85 Ali Bardakoğlu, "Vedâ Hutbelerinde Hukuk," *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri Sempozyum Tebliğleri* (2-3 Kasım 2019, 2021), 58.

sosyal yapı inşa edilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.⁸⁶

3.3.2. *Hukuk Normlarının İtikadi Boyutu*

Hz. Peygamber'in verdiği hutbelere itibaren irâd edilen hutbelere İslâm itikadi değerlerinin sıklıkla vurgulandığı görülmektedir. Bu değerleri şu cümleler halinde özetlemek mümkündür: Herkes, sonunda Allah'ın huzurunda hesaba çekilecektir. Dünyadaki amellerinden insanların hesaba çekileceği uyarısı sıklıkla yapılmıştır. Allah'a karşı samimiyet içinde olunması, şirkin en büyük günah olduğu, insan öldürenin Allah'ın düşmanı olduğu, canın, malın ve ırzın kutsal kılındığı, akıl ve iradenin kullanılması ve hürriyetin korunmasının esas olduğu, birey ve toplumun bir bütünlük oluşturduğu ve birbirine feda edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁷

3.3.3. *Hukuk Kurallarının Ahlâki Değerlerle Birlikte Olduğu*

Hutbelere hukuki kurallarla ahlâksal değerler bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır. Klasik ifadeyle hukuk ve ahlâkın ayrılmaz bir gereklilik içerisinde olduğu görülmektedir. İnsanlar arasında üstünlüğün etnik kökene bağlı olmadığı, herkesin Âdem'in evladı olduğu, insanların Âdem'in evladı olması sebebiyle insanlık kardeşi, Müslümanların da din kardeşi olduğu vurgulanmıştır. Bu açıdan bir Müslümanın insan ve din kardeşine hıyanet etmemesi, aldatmaması, yalan söylememesi, gıybetini yapmaması, tahkir ve eziyet etmemesi, fiziki şiddet kullanmaması ve incitmemesi gerektiği her zaman hatırlatılmıştır.⁸⁸

3.3.4. *Hukuka Riayet Etmenin İbadetlerle ve İslâm'ın Diğer Hükümleriyle Bağlantısı*

Hutbelere her zaman namaz, oruç, hac ve zekatın önemi hatırlatılmaktadır. Bazı günahları işleyenlerin namazlarının ve diğer ibadetlerinin kabul edilmeyeceği, namaz kılanın Allah'ın koruması altında olduğu her zaman vurgulanmaktadır. Nesebi ziyan edenin Allah'la meleklerinin lanetine uğrayacağı ifade edilmektedir.

İnsanlar arasındaki alışveriş, miras paylaşımı, hırsızlık cezası, kadın hakları gibi ilişkiler, din dili ve Tanrısal hitâbın üslubu ile ifade edilmiştir. Bu yüzden dinledünya ayırımı yapaydır. Evrendeki bütün olup bitenler ve Müslümanların bu olup bitenlerle ilişkileri Allah'la ilişkilendirilir. Bu sayede kuralların ve yasaların insanlar tarafından kolayca içselleştirilmesi ve kabullenilmesi hedeflenir.⁸⁹

86 Bardakoğlu, "Veda Hutbelerinde Hukuk", 58.

87 Bardakoğlu, "Veda Hutbelerinde Hukuk", 62.

88 Bardakoğlu, "Veda Hutbelerinde Hukuk", 64.

89 Bardakoğlu, "Veda Hutbelerinde Hukuk", 66.

4. FIKİH MEZHEPLERİ AÇISINDAN HUTBE

Tarihi süreçte Müslümanların ibadet hayatında önemli bir yeri olan hutbe, fıkıh mezhepleri açısından da ele alınmış ve değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Bundan dolayı mezhepler arasında hutbe ile ilgili hükümlerde bir kısım farklılıklar meydana gelmiştir. Fıkıh mezheplerinin hutbe hakkındaki değerlendirmeleri ve bu değerlendirmeler sonucunda ortaya çıkan hüküm farklılıklarının bilinmesi önemli bir konudur. Hutbe, Kur'an'da doğrudan tercih edilen bir kelime değildir; “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.”⁹⁰ Bu ayette geçen zikir kelimesinden hareketle Ebû Hanîfe ve Hanefî alimlerin birçoğuna göre hutbe, zikir demektir. Bundan dolayı hutbede sadece “sübhanallah”, “elhamdülillah” vb. kelimeleri zikretmek kerâhatle beraber yeterlidir. Ebû Yusuf'la İmam Muhammet'e göre hutbe belli bir süre boyunca zikir yapılması gerekmektedir. Mâlikilere göreyse hutbe, tek başına bir zikir değildir ve Arap örfünde hutbe olarak görülecek kadar bir konuşma, “Emrettiği şeylerde Allah'tan korkun, yasakladığı şeylerden sakının.” demek gibi bir cümle ve tavsiye içermelidir. Şâfîilerle Hanbelîlere göreyse hutbe, zikir ile birlikte takvayı öneren konuşmadır.

4.1. Cuma Hutbesi

Hutbenin rükün, şart ve sünnetleri mezheplere göre bir kısım farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar şu şekildedir:

4.1.1. Cuma Hutbesinin Rükünleri

4.1.1.1. Hanefî mezhebinde

Ebû Hanîfe'ye göre hutbenin rüknü Allah-u Teala'ya hamd etmektir. Yani “elhamdülillah” veya “sübhanallah” demek yeterlidir. İmameyn'e göre ise hutbenin rüknü hutbe denecek kadar uzun olmasıyla tamamlanır. O da tahiyat miktarı “hamd, sena, salat ve mü'minlere dua etmek”tir.⁹¹

4.1.1.2. Şâfîilere göre hutbenin rükünleri beştir

1- İki hutbede de Allah-u Teala'ya hamd etmek. Bu hamdin (“elhamd”) şeklinde yapılması gerekir. “Eşkürukullah” ya da farklı sözler ile Allah'ı methetmek hutbe için yeterli değildir. 2- İki hutbede de Hz. Peygamber'e bilinen biçimde tam olarak salavat-ı şerife okumak. 3- Her iki hutbede en az “ve etullah” diyerek takvayı tavsiye etmek. 4- İki hutbeden birisinde Kur'an'dan bir ayet okumak ki bu, ya tam bir ayet yahut bir anlamı tamamen ifade edecek bir miktar

90 Cuma 62/9.

91 Şeybani, *Kitabü'l-Asl*, 1/303.

olmalıdır. Ayrıca âyetin birinci hutbede okunması uygundur. **5-** İkinci hutbede bütün mü'minlere dua etmektir.⁹²

4.1.1.3. Mâlikîlere göre

Hutbenin rükünü birdür ve o da okunan hutbenin uyarıcı ve müjdeleyici cümleler içermesidir.⁹³

4.1.1.4. Hanbelîlere göre ise hutbenin rükünleri

1- Her iki hutbenin başlangıcında “elhamdülillah” lafzıyla Allah’a hamd etmek. **2-** Hz. Peygamber’e bilinen biçimde tam olarak salavat-ı şerife okumak. **3-** Kur’an-ı Kerimden tek başına bir anlamı veya hükmü içerecek miktarda bir bölümü okumak. **4-** Allah’a karşı takvalı olmayı tavsiye etmek.⁹⁴

4.1.2. Cuma Hutbesinin Şartları

Fıkıh mezheplerinde hutbenin cuma namazının bir koşulu olduğunda ittifak vardır. Bu duruma kanıt olarak Hz. Muhammed’in hutbesiz tek bir cuma namazı kıldırmamasının gösterilmesidir. Bununla beraber hutbenin şartları açısından mezhepler arasında bir kısım farklılıklar da vardır.

4.1.2.1. Hanefîlere göre hutbenin şartları altı tanedir

1- Hutbe namazın öncesinde irâd edilmelidir. **2-** Hatip, hutbeyi hutbe niyetiyle okumalıdır. Hatip hapsirir ve “elhamdülillah” derse hutbe okumuş olmaz. **3-** Hutbe, cuma namazı vaktinde okunmalıdır. **4-** Hatip dışında hutbeyi dinleyen en az bir kişi bulunmalıdır. Bu kişinin sağır ya da uyuyan biri olması engel oluşturmaz. **5-** Hutbeyi dinleyen kişi kendisine cuma namazı farz olan kişilerden biri olmalıdır. Örneğin hutbeyi dinleyen kişi bir çocuk veya kadınsa hutbe irad edilmiş olmaz. Çünkü çocuklara ve kadınlara cuma namazı farz değildir. **6-** Hutbe ile namazın arasında boşluk verilmemelidir.⁹⁵

4.1.2.2. Şâfiîlere göre hutbenin şartları dokuz tanedir

1- Hutbe, öğle namazının vaktinde okunmalıdır. **2-** Hutbeler Arapça okunmalıdır. **3-** Hutbelerin rükünleri arasında boşluk verilmemelidir. **4-** İki hutbe arasındaki ve ikinci hutbenin bitimi ile namaz arasındaki fasıla, hafifçe kılınan iki rek’atlık bir namaz süresinden fazla olmamalıdır. **5-** Gücü yetiyorsa hatip iki hutbeyi de ayakta irad etmelidir. **6-** Hatip gusül abdesti ve namaz abdesti olan biri olmalıdır.

92 Abdurrahman b. Muhammed Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/344.

93 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/344.

94 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/344.

95 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/344.

7- Hatip, setr-i avrete uygun giyinmiş olmalıdır. 8- Hutbeyi kendilerine cuma namazı farz olan kırk kişi dinlemelidir. 9- Hatip, iki hutbe arasında bir ihlas okunacak miktar kadar oturmalıdır.⁹⁶

4.1.2.3. Hanbelîlere göre hutbenin şartları on tanedir

1- Hutbe öğle namazının vaktinde okunmalıdır. 2- Hatip, kendisine cuma namazı farz olan birisi olmalıdır. 3- Hutbede Allah'a hamd etmek için kullanılan kelimeler bulunmalıdır. 4- Hutbe Arapça okunmalıdır. 5- Hutbede Allah'a karşı takvalı olmak tavsiye edilmelidir. 6- Hutbelerde Hz. Peygamber'e bilinen şekilde tam olarak salavat-ı şerife okunmalıdır. 7- İki hutbede de tam bir ayet okunmalıdır. 8- Hutbelerin rükünleri arasında boşluk verilmemelidir. 9- Hutbe, hutbe niyeti ile okunmalıdır. 10- Hutbeyi, kendisine cuma namazı farz olan en az kırk kişi dinlemelidir. Cemaatin bir kısmı uyku ya da başka bir sebeple hutbeyi duyamazsa hutbe irâd edilmiş olmaz.

4.1.2.4. Mâlikîlere göre hutbenin şartları dokuz tanedir

1- Hutbe, namazdan önce okunmalıdır. 2- Hutbe ile namaz arasında boşluk verilmemelidir. 3- Hutbenin bölümleri arasında da boşluk verilmemelidir. 4- Hutbe Arapça okunmalıdır. 5- Hutbe, cemaatteki herkesin duyacağı şekilde açıktan okunmalıdır. 6- Hutbe, mescidlerin içinde okunmalıdır. 7- Hutbe niyetiyle okunan metnin, arap örfünde hutbe diye isimlendirilen şekilde olması gerekir. 8- Hutbeyi, kendisine cuma namazı farz olan en az on iki kişi dinlemelidir. 9- Hatip, hutbeyi ayakta irâd etmelidir.⁹⁷

4.1.3. Hutbenin Vâcipleri

1- Hatibin taharet üzere olması. 2- Avret yerlerinin örtük olması. 3- Hatibin hutbeyi ayakta irâd etmesi.⁹⁸

4.1.4. Cuma Hutbesinin Sünnetleri

4.1.4.1. Hanefîlere göre hutbenin sünnetleri 20 tanedir

1- Hatip hutbenin öncesinde minberin sağında oturmalıdır. Hatiplerin hutbenin öncesinde mihrapta namaz kılması mekruhtur. 2- Hatip siyah yahut beyaz giysi kullanmalıdır. 3- Hatip ezanın öncesinde, minberde oturmalıdır. 4- Ezan hatibin huzurunda ve minberin ön kısmında okunmalıdır. 5- Ezanın ardından hatip ayağa kalkıp her iki hutbeyi de ayakta okumalıdır. Özürsüz olarak hutbeyi oturarak okumak mekruhtur. 6- Anveten alınan ülkelerde, hatip hutbeyi sol elini bir kılıca

96 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/344.

97 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/344.

98 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2015), 163.

dayayıp okumalıdır. **7-** Sulhla alınan ülkelerde hatip hutbeyi kılıçsız okumalıdır. **8-** Hatip hutbeyi okur iken tam olarak cemaate dönmelidir. **9-** Hatip hutbeye başlar iken gizli olarak eu'zü besmele okuyarak hamd-ü sena yapmalıdır. **10-** Hatip Hutbede şehadeteyn (Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet) okunmalıdır. **11-** Hz. Muhammed'e salavat okunmalıdır. **12-** Vaazla ve nasihat ile cemaate iyi şeyler söylenmelidir. **13-** Kur'an'dan bir ayet okunmalıdır. **14-** Hutbe 2 bölümden oluşmalıdır. **15-** Hatibin 2 hutbe arasını normal uzunlukta 3 ayet okuyacak şekilde ayırarak bu arada oturması. **16-** İkinci hutbeye de hamd-ü sena ve salavat-ı şerifele başlanılmalıdır. **17-** Mü'min ile mü'minata, mağfîret, nusret ve afiyet dileğiyle dua edilmelidir. **18-** İkinci hutbe birinci hutbeden daha hafif bir ses ile okunmalıdır. **19-** Her iki hutbe de fazla uzatılmamalıdır. **20-** Hutbelerin ardından ikamet edilmelidir.⁹⁹

4.1.4.2. Şâfiî mezhebine göre hutbenin sünnetleri 14 tanedir

1- Hutbenin rükünleri tertip üzere yapılmalıdır. **2-** İki hutbede de duyanlar susmalıdır. **3-** Hutbe minberde yahut yüksek bir yerde okunmalıdır. **4-** Hz. Muhammed'e salavat edilmelidir. **5-** Hatip, cemaate Allah'a karşı takvayla hareket etmelerini söylemelidir. **6-** Hatip yüzünü cemaate dönmelidir. **7-** Hatip, minbere çıktığında ezan okunmalıdır. **8-** Hatip cemaate selam vermelidir. **9-** Hutbe, belîğ, açık ve anlamlı olmalıdır. **10-** Hutbe ne çok uzun, ne de çok kısa olmalıdır. **11-** Hatip, hutbeyi okur iken sağa sola dönmemelidir. **12-** Hatip, eliyle bir değneğe yahut minberin kenarına dayanmalıdır. **13-** Hatip, 2 hutbe arasında oturur iken İhlas suresini okumalıdır. **14-** Hutbe bittiğinde ikamet edilmelidir.¹⁰⁰

4.1.4.3. Mâlikî mezhebine göre hutbenin sünnetleri 14 tanedir

1- Hatip, minbere çıktıktan sonra hutbeyi irâd etmek için ezanın bitmesini beklemelidir. **2-** Hatip, iki hutbe arasında bir İhlas okuyacak kadar oturmalıdır. **3-** Hatip, mecbur kalmadıkça minberin en üst basamağına çıkmamalıdır. **4-** Hatip, hutbeye çıkarken cemaate selam vermelidir. **5-** Hatip, hutbeyi okumaya başlamadan önce de cemaate selam vermelidir. **6-** Hatip, hutbeyi okurken bir âsâ vb. dayanmalıdır. **7-** Hatip, hutbeye Allah'a hamdederek başlamalıdır. **8-** Hz. Muhammed'e salavat getirilmelidir. **9-** Hatip, ilk hutbede bir ayet okumalıdır. **10-** Hatip, ikinci hutbede Müslümanlara dua etmelidir. **11-** Hatip, hutbede kötülük ve hastalıkların defî için de dua etmelidir. **12-** Hatip, ikinci hutbeyi, birinci hutbeden daha kısık bir ses ile okumalıdır. **13-** Birinci hutbe ikinciden uzun olmalıdır. **14-** Her iki hutbe de kısa olmalıdır.¹⁰¹

99 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/357.

100 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/357.

101 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/358.

4.1.4.4. Hanbelî mezhebine göre hutbenin sünnetleri on üç tanedir

1- Hatip cemaatin arasından geçer iken selam vermelidir. **2-** Hutbe minberden yahut yüksek bir yerden okunmalıdır. **3-** Hatip, minbere çıktığında yine selam vermelidir. **4-** Hatip yüzünü cemaate dönmelidir. **5-** Hatip, minbere çıktıktan sonra hutbeyi irâd etmek için ezanın bitmesini beklemelidir. **6-** Hatip, iki hutbe arasında bir ihlas okuyacak kadar oturmalıdır. **7-** Hatip, hutbeyi okurken kılıca, yaya yahut âsaya dayanmalıdır. **8-** Hatip, hutbeyi okur iken sağa sola dönmemelidir. **9-** Hutbe kısa olmalıdır. **10-** Birinci hutbe ikinciden uzun olmalıdır. **11-** Hatip, hutbeyi bütün cemaatin duyacağı bir sesle okunmalıdır. **12-** Hatip, hutbede bütün Müslümanlara dua etmelidir. **13-** Hutbe, yazılı bir sayfadan okunmalıdır.¹⁰²

4.1.5. Hutbenin Adabı ve Mekruhları

Rükün, şart ve sünnetlerinin dışında daha güzel bir hutbe irâd etmek için hutbenin adablarına da uyulması ve mekruhlarından da kaçınılması gereklidir.

Fıkıh mezhepleri hutbe esnasında hangi durumlarla davranışların sünnet, hangilerininse mekruh yahut haram olduğu konusunda müttetik oldukları konuların yanında farklı kanıtlar ileri sürüp muhtelif sonuçlara ulaştıkları hususlar da bulunmaktadır. Bu başlıkta mezheplerin temel fıkıh kitaplarındaki şekli ile hutbenin adabıyla mekruhları incelenecektir.

Bir cemaate yapılacak bir hitabın etkili olabilmesine yönelik olarak, hutbeyi verenin cemaatin görebileceği yüksek bir yerde bulunup jestlerini ve mimiklerini muhataba en iyi biçimde aktarması önem arz eder. Bundan dolayı Hz. Muhammed'in bütün hutbelerini yüksek bir yerden yapmasından dolayı, hutbenin bir minber üstünde ve ayakta okunması cumhura göre sünnet Hanbelîlere göre şarttır.¹⁰³ Fakat ayakta duramayan hatip oturmak suretiyle de hutbe okuyabilir. İmam'ın minbere çıkmasının ardından yüzünü cemaate dönüp oturması ve cemaatin de dikkatini imama vermesi adaptandır. Minbere çıkmasının ardından imamın cemaate selam vermesi Şâfilerle Hanbelîlere göre sünnettir.¹⁰⁴ Mâlikîlere göre ise imamın minbere çıkar iken selam vermesi sünnettir fakat çıkmasının ardından selam vermesi caiz değildir.¹⁰⁵ Hanefîlere göre ise namazdaki gibi hutbe okunur iken selam vermek yasaktır ve cemaatten birisinin cemaate veya imamın cemaate selam vermesi mekruhtur. Namazla hutbe haricinde almanın

102 Ceziri, *Mezahibu'l-Erbaa*, 1/358.

103 Şeybânî, *Kitabü'l-Asl*, 1/299; Halvani, *el-Mebcut*, 61a; Şâfiî, *el-Ümm*, 2/406; Tenuhi, *el-Müdevvenetü'l-Kübra* 1/236; Makdisi, *el-Muğni*, 1/414.

104 Makdisi, *el-Muğni*, 1/424.

105 Tenuhi, *el-Müdevvenetü'l-Kübra*, 1/231.

farz olduğu selam, hutbe okunur iken verilse almak farz değildir.¹⁰⁶

İmamın minbere çıkmasının ardından namaz kılmak yahut konuşmak Hanefilerle Mâlikîlere göre mekruhtur. İmam hutbe okumaya başladığında namazda olan kişiye 2 rekat kılarak namazı bitirmelidir ve hutbeyi dinlemelidir. “Sizden birisi mescide girdiği vakit, oturmadan iki rekat namaz kılsın”¹⁰⁷ hadisiyle bir cuma vakti geç gelen bir sahabe Hz. Muhammed’in 2 rekat namaz kılmasını söylemesini kanıt olarak gören Şâfilerle Hanbelîlere göre hutbe okunur iken yetişen kişi 2 rekat namaz kılmadan hutbeyi dinlemeye başlamamalıdır.¹⁰⁸ “Kur’an okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin”¹⁰⁹ ayetiyle “İmam hutbe okurken kim arkadaşına “Sus” derse boş şey yapmış olur. Kim de boş şey yaparsa onun namazı yoktur” hadisini¹¹⁰ kanıt olarak öne süren Ebû Hanîfe ile İmam Mâlik’e göre hutbe okunduğunda cemaatin konuşması mekruhtur.¹¹¹ Hanbelîlere göre İbn Mâce (ö. 273/887)’nin Sünen’inde rivayet ettiği şu hadisten dolayı hutbe esnasında konuşmak haram veya mekruh değildir; “Allah Resulü bir cuma günü ayakta hutbe okurken bir adam içeri girdi. Hz. Peygamber’e şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Resulü! Beygir sürüleri ve koyunlar helak oldu. Yüce Allah’a dua et de bize yağmur versin! Onun bu konuşmasına Hz. Peygamber ses çıkarmamıştır”.¹¹² Ebû Hanîfe’ye göre imamın minbere çıktığı sırada hutbeyi bitirerek minberden indiği ve cuma namazına başladığı zamana dek ve hatta hutbe verir iken 2 hutbe arasında oturduğu zaman cemaatin susması farzdır.¹¹³ İmam hutbe okumadan evvel ve sonra konuşmayı caiz gören İmam Muhammed ile İmam Mâlik’e göre “Cuma günü imam hutbe okurken arkadaşına ‘sus’ diyecek olursan boş konuşmuş, cumanın sevabını kaçırmış olursun” hadisinde kastedilen konuşmadan hutbeyi dinleme süresi imamın hutbe okumaya başladığı zamandan hutbe okumayı bitirdiği zamana dek.¹¹⁴

Hutbe esnasında yapılıp yapılmamasına dair mezheplerin farklı görüşlerinin bulunduğu bir başka konu da teşmittir.¹¹⁵ Hanefilerle Mâlikîlere göre hutbe

106 Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsut*, trc. İbrahim Kutlay (İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008), 2/43.

107 Buhari, “Salat”, 60.

108 Makdîsi, *el-Muğni*, 1/421.

109 el-A’raf 7/204.

110 Buhârî, “Cum’a”, 36.

111 Şeybânî, *Kitabü'l-Asl*, 1/304.

112 Makdîsi, *el Muğni*, 1/423 *Mebcut*, 2/45.

113 Serahsî, *el-Mebsut*, 2/45.

114 Şeybânî, *Kitabü'l-Asl*, 1/304. Tenuhi, *el-Müdevvenetü'l-Kübra* 1/230.

115 **Teşmit** : Hapşiran kişiye *Yerhamukellah* demek.

okunduğu esnada hapşırın birine teşmitte bulunulmaz.¹¹⁶ İmam Şâfiî'ye göreysel hutbe esnasında hapşırana teşmitte bulunulur. Çünkü İmam Şâfiî'ye göre teşmit sünnettir ve teşmitte bulunmak o insanı hutbeyi dinlemekten alıkoyacak bir iş değildir.¹¹⁷

4.2. Bayram Hutbesi

Bayram hutbesi Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre sünnet, Mâlikîlere göreysel menduptur.¹¹⁸ Dört mezhebe göre cuma hutbesi için gerekli olan rükün, şart, sünnet, adap ve mekruhlar, bayram hutbesi için de geçerlidir. Fakat cuma hutbesi namazdan evvel, bayram hutbesiyse namazdan sonra yapılır. Çünkü mezheplere göre cuma hutbesi cuma namazından bir cüzdür, bayram hutbesiyse böyle değildir. Zira bayram hutbesi yalnızca bayram ile ilgili konuların hatırlatılmasına yönelik olarak irâd edilir. Ek olarak cuma hutbelerine hamdla başlanırken, bayram hutbelerine tekbir ile başlanır.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin her döneminde bir iletişim aracı olarak kullanılan hitâbet, insanları dinî, siyasi, felsefî vb. alanlarda bir etkileşme yöntemi olarak da kullanılmıştır ve kullanılmaya da devam edecektir. Bu açıdan, dünya tarihinde iz bırakmış birçok kişinin, önemli olaylar karşısında toplumu yönlendirmek ve fikirlerini aktarmak için hitâbet sanatından faydalanmaları dikkat çekicidir.

Arap edebiyatında en az şiir kadar önemli olan hitâbet sanatı, İslâm'la birlikte cuma ve bayram namazlarında ibadet hayatına da dahil olmuştur. Ayrıca İslâm tarihinde hutbe, aynı şekilde dinî-siyasi vb. konularda insanları etkilemek için kullanılmıştır. Bu durum hutbenin uygulanmasının hukuki bir çerçeve içerisine alınmasını gerekli kılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada tarihi süreçteki hutbe örneklerinden yola çıkarak hutbe-hukuk ilişkisi de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İslam tarihinde ilk dönemlerden itibaren okunan hutbelerin incelenmesi neticesinde bu hutbelerin, hukukun özellik ve amaçlarının dikkate alınarak hazırlandıkları görülmektedir. Hutbe metinlerinde hukuk güvenliği, hukuk normlarının itikadi boyutu, hukuk kurallarının ahlâki değerlerle birlikte olduğu ve hukuka riayet etmenin ibadetlerle ve İslâm'ın diğer hükümleriyle bağlantısı gibi ana mesajların verilmeye çalışılması, hutbenin fonksiyonel önemini ortaya koymaktadır.

Hutbe, ibadetle ilgili bir motif olduğu için İslâm hukuku ve mezhepler açısından

116 Serahsi, *el-Mebcut*, 2/43. Tenuhi, *el-Müdevvenetü'l-Kübra* 1/230.

117 Şâfiî, *el-Ümm*, 2/419.

118 Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *İslâm Fıkı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe (İstanbul: Risale Yayınları, 2007), 2/466.. Serahsi, *Kitabu'l-Mebcut*, 2/37.

da ele alınmıştır. Hutbenin rükün, şart ve sünnetleri hususunda fıkıh mezhepleri açısından ortaya çıkan bazı görüş farklılıkları da meydana gelmiştir. Bu görüş farklılıkları, fıkıh mezheplerinin hutbe konusunda ne kadar hassas davrandığının ve hutbeye verdikleri önemin bir göstergesidir.

Ayrıca cuma ve bayram namazlarında verilecek hutbeler açısından faydalı olacağını düşündüğümüz şu hususlara da dikkat çekilerek çalışmamız sonuçlandırılmıştır: Günümüz açısından hutbelerde “yeni bir din dili” kullanılmasına başka bir ifadeyle herkesin anlayabileceği sadelikte ve ayrıştırıcı değil birleştirici bir dil kullanılmasına, ideolojik söylemlerden ve öznellikten uzak durarak siyasi bir dil kullanılmamasına, toplumun üst değerlerini ideolojik yaklaşımların istismarına açık hale getirilmemesine, kısa ve öz bir şekilde ayet ve hadisler ışığında konunun özüne değinilmesine, hutbe ile vaazın birbirinden ayırt edilmesine, toplumun güncel sorunlarının merkeze alınmasına yani ekonomi, sağlık, sanat, estetik vb. gibi konulara da yer verilmesine çalışılmalıdır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

The authors contributed equally to the study.

KAYNAKÇA

Adal, Erhan. *Hukukun Temel İlkeleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 1991.

Ahmed Badla. *Resulullah'ın Hutbeleri*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2019.

Aral, Vecdi. *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*. İstanbul, 1991.

Aşıkpaşazade. *Tevarih-i Al-i Osman*. Ed. Ali Bey. İstanbul, 1914.

Aybakan, Bilal. “Şafii Mezhebi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/233-247. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Baktır, Mustafa. “Hutbe.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/425-428. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Bardakoğlu, Ali. “Vedâ Hutbelerinde Hukuk.” *Hız. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri Sempozyum Tebliğleri*. 2-3 Kasım 2019. 2021, 57-72.

Bardakoğlu, Ali. “Hanefilik.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/21-27. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensabü'l-Eşraf*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1997.

Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca Antlaşması.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/524-527. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Razi. *Ahkamu'l-Kur'an*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübra, 1996.

Ceziri, Abdurrahman b. Muhammed. *Mezahibu'l-Erbaa*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Çağıl, Orhan Münir. *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1966.

Çobanoğlu, Rahmi. *Hukukta Gaye Problemi*. İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi, 1964.

Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*. Ed. Muhammed Said Cemaleddin. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi ve Şurakauhu, 1982.

el-Endelüsi, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî. *el-İkdü'l-Ferid*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

el-Halvani, Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih Şemsü'l-*El-Mebsum*. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, 61a.

el-Hatîb, Muhammed Halil. *Hutbetü'r-Rusul*. Kahire: Darü'l-Fazile, 1995.

el-Herrâsî, Ebû'l-Hasen Şemsü'lislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî. *Ahkamü'l-Kur'an*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

el-Hindi, Müttaki . *Kenzü'l-ummal fi süneni'l-akval ve'l-ef'al*. Haydarabad:

Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1954.

Elmalı, Hüseyin. "Arap Edebiyatı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/158-160. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Erul, Bünyamin. "Veda Hutbesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/591-593. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Eş-Şafii, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Gözübüyük, Şeref. *Hukuka Giriş ve Temel Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.

Isfahani, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-Evliya*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1996.

İbn Hişam. *es-Siretü'n-nebeviyye*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabîyyeti'l-Kübra, 1990.

İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, ts.

İbn Manzur, "Hutbe." *Lisanü'l-Arab*. Thk. Muhammed b. Mükerrerem. Beyrut: Daru Sadır, 1965.

İbnü'l Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kamil fi't-Tarih*. Ed. Carolus Johannes Tornberg. Beyrut: Daru Sâdır, 1979.

İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam*. Ed. Mahmud Abdülkadir Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-. *Measirü'l-inafe*. Ed. Abdüssettar Ahmed Ferrac. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1980.

Kandehlevi, Muhammed Yusuf. *Hayatü's-Sahabe*. Çev. Ömer Lütfi Erdal. İzmir: Işık Yayınları, 2008.

Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/82-87. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Kaya, Eyüp Said. "Maliki Mezhebi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Mahmut. “Hitâbet.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/160-163. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Kılıçer, M. Esat. “Ehl-i Rey.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/520-524. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Koca, Ferhat. “Hanbeli Mezhebi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/525-547. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Kur’ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Küçük, Cevdet. “Abdülmecit Efendi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/263-264. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Külekçi, Cahit. “İlk Dönem Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması.” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/7 (2013), 307–321.

Makdisi, İbn Kudame. *el-Muğni*. Çev. Alparslan Tunçer. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2015.

Muallimoğlu, Nejat. *Bütün Yönleriyle Hitâbet*. İstanbul: Avcıol Matbaası, 4. Basım, 1994.

Okandan, Recai G. *Umumi Amme Hukuku*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969.

Öktem, Niyazi. *Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları*. İstanbul: Der Yayınları, 1995.

Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti ve İngiltere*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özel, Ahmet. “Malik b. Enes.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/506-513. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özen, Şükrü. “Müzeni.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/246-250. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Paşa, Ahmet Cevdet. *Kıyas-ı Enbiya*. İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1952.

Sâbî, Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm es-. *Rüsumu Dari'l-hilafe*. Ed. Mihail Avvad. Beyrut: Darü'l-Hadaratü'l-Arabiyye, 1986.

Sargın, İzzet. *İslam Hukuk Tarihinde Devlet ve Fonksiyonları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Schuon, Frithjof. *İslâm ve Ezeli Hikmet*. Çev. Şahabeddin Yalçın. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Serahsi, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsut*. Çev. İbrahim Kutlay. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008.

Sönmez, Nesim. "Sadri'l-İslâm Döneminde Hitâbet Türleri ve Temel Özellikleri." *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 10/1 (2018), 352-372.

Sönmez, Nesim. *Cahiliye Döneminde ve Sadri'l-İslâm Döneminde Hitâbet*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Sungur, Erol. *Nasr'a Göre Gelenek ve Modernlik*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2014.

Sunguroğlu, Kerim. "Türkçe Kompozisyon (Söz ve Yazı Tekniği)." *Din Öğretimi Dergisi*, 33.

Süyûfî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tarihu'l-Hulefa*. Katar: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuunü'l-İslamiyye, 2013.

Şatıbi, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvafakat*. İstanbul, 1993.

Şehavi, Mecdi Muhammed. *Hutbetü'r-rusûl*. Kahire: Mektebetü'l-Tevfikîyye, ts.

Şeybani, İmam Muhammed b. el-Hasan. *el-Asl*. Thk. Muhammed Boynukalın. Katar: Daru ibn Hazm, 1. Basım, 2012.

Şimşek, İsmail- Yitiz Recep. "İbnü'l Arabî Düşüncesinde Dinlerin Aşkın Birliği Sorunu." *Uluslararası İbnü'l Arabî Sempozyumu: İnsanlığın Hakikat Arayışı ve İbnü'l Arabî*, 1/323-338. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Tarihu Rusul ve'l-muluk*. Kahire: Darü'l-Mearif, 1960.

Tenuhi, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-. *el-Müdevvenetü'l-Kübra*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/143-145. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Üçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2011.

Üzüm, İlyas. "Mezhep." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/537-

542. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Vücûd.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yılmaz, Hüseyin. “Gelenek, Gelenekçilik ve Gelenekselcilik.” *Muhafazakâr Düşünce*, 1/3 (2005), 39-53.

Yılmaz, Hüseyin. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslâm Düşüncesi*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya, 10/773-810. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Yılmaz, Hüseyin. *Ezelî Hikmet ve Dinler: Dinler Tarihinde Tradisyonel Perspektif*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Zengin, Celil. *Seyyid Hüseyin Nasr'ın Düşüncesinde Modernizm Eleştirisi*. Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Zuhayli, Vehbe. *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*. Çev. Ahmed Efe. İstanbul: Risale Yayınevi, 1994.